Multidisciplinary National Research Journal

अर्थविश्व

Arthavishva

ISSN 2319-6289

Year VIIth Issue 20
Year 2019

CHIEF EDITOR
DR. SANGITA TAKKAMORE

Arthvishva Multidisciplinary National Research Journal

Chief Editors

DR. SANGITA . G. TAKKAMORE

Principal, S.N.T. College Ramtek.

Published By

Shri. Narendra Tidke College of Atrs & Commerce Ramtek, Nagpur

Issue 20, 2019 ISSN: 2319-6289

Registration Year 2012

Contact Details

Editor,

Arthvishva, Multidisciplinary National Research Journal

Shri Narendra Tidke College of Arts & Commerce Ramtek.

Dist. Nagpur Mah. 441106, Mob: 94234 08291 / 9420 304024

Email: arthavishva@gmail.com Websit: www.sntcollegeramtek.com

Subscription order should be made

in favour of **Arthvishva**,

.An addition of Rs. 50/- shall be included if payment is make by cheque.

Composing

Sivali Graphic, Nagpur (M):09881712149

Printing – Vansh Creation, Nagpur Mob.: 7721809250

Note for Researchers & Authors:

All rights reserved. No part of this publication should be reproduced, store in retrieval system, or transmitted in any form or by any means: electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the editor in chief, ***Arthvishva***, Nagpur and the publisher.

This Journal has been published in good faith that the material provided by authors is original. Every effort is made to ensure accuracy of material, but the publisher and the printer will not be held responsible for any inadvertent error(s). In case of any dispute all legal matters are to be settled under Nagpur jurisdiction only.

Language of Paper must be typed in English, Hindi or Marathi. The Fonts Style must be English (Calibri), Marathi/ Hindi- (Kruti Dev 050) only.

Citation Style must be in "APA" or as per any standard of international journal, for ex. 1. A citation from a book appearing in the para as: (Kline, 2000, pp. 26-27) and would appear in the reference list as following form: Kline, P. (2000). The handbook of psychological testing (2nd ed.). Routledge. 2. A citation from a journal or article appearing in para as (Foo & Kelso, 2001, p. 222) and in the reference list as (Foo, P., & Kelso, J. A. (2001). Goal directed meaning connects perception and Specification. Behavioral and Brain Sciences, 24(2), 222 – 223). 3. An electronic document appearing in the para as: (see Munro, 1999, para. 12) and would appear in the reference list as following form: (Munro, C. (1999). Facing grief. Synergy, 3(3). http://about........au/sy....gy/0303/gr......tml) download on 23.06.2021.

अर्थविश्व ARTHVISHVA

Multidisciplinary National Research Journal

ISSN 2319-6289

Year VIIth Issue 20

Year 2019

ADVISORY BOARD

- **Dr. Mrunalini Fadanvis**
  Hon'ble Vice Chanceller
  Shivaji Uni. Kolapur, (M.S.)
- **Dr. Sinivas Khandevale**
  Ex. Prof. & Head,
  R.T.M. Nag. Uni. Nagpur (M.S.)
- **Dr. Anjali Kulkarni**
  Ex. Prof. & Head,
  R.T.M. Nag. Uni. Nagpur (M.S.)

CHIEF EDITOR : DR. SANGITA TAKKAMORE

EDITORIAL BOARD

Dr Ambrish Kumar Jha
Associate Professor,
MLSM College, Darbhanga University, Bihar.

Dr. Shrikant Bhowate
Head, Dept. of Pol. Sci.
S.N. T. College Ramtek. R.T.M Uni. Nagpur, (M.S.)

Lalit Narayan Mithila
University (Govt. Of Bihar)
MLSM College Darbhanga, Bihar.

Naresh Ambilkar
Head, Dept. of Marathi
S.N. T. College Ramtek. R.T.M Uni. Nagpur, (M.S.)

Ms. Bar Yakar
Asstt. Prof. Pol. Sci., B. N. Govt. College Ietanagar,
Rajiv Gandhi Central University Arunachal Pradesh

Dr. R. P. CHOUDHARI
Asst. Prof. Dept. of Commerce
S. M. College, Pandharkawada Yavatmal, (M.S.)

Dr. Digambar Chimankar,
Asso. Prof. Economics, Cent. Uni. Hyderabad,(A.P.)

Dr. Meghna Sharma
Head, Dept. of Commerce
M.M. College, Char Saharkanaka ,
Hazira, Gwalior , Madhya Pradesh

Dr. Varsh Gangane
Head, Dept of Eco.
M. B. Patel College Deori. R.T.M.N.U. Nagpur, (M.S.)

Dr. Raju Shrirame
Jivan Vikas Mahavidhyalaya Thugavdev,
Narkhed. R.T.M. Nagpur Uni. Nagpur, (M.S.)

I N D E X

1)	Benefits and Challenges of GST An Analysis	Dr. Usha N. Patil	03
2)	Problems, Causes and Remedies of the Elderly	Dr. Hanumant A. Salunke	08
3)	संत साहित्यातील जीवनमूल्यांचे दर्शन	Dr. Anmol Shende	13
4)	भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने	Dr. Varsha Gangne	18
5)	गर्भाशय नसलेल्या ऊसतोड महिला कामगार	Kamini Asha Hiraman Pawar	24
6)	बहिणाबाईच्या कवितेतून होणारे ग्रामीण जीवनातील वास्तवाचे दर्शन	Naresh D. Ambilkar	32
7)	शाश्वत विकासाच्या संदर्भात सर्वांगिण विकासाची संकल्पना	Praful Dhoke	36

E D I T O R I A L

By education, I mean an all-round drawing of the best in chid and man in body, mind and spirit" Mahatma Gandhi",

Education is one of the blessing of life and one of it's necessities. One child, one teacher, one book and one pen can change the world. We are trying to bring this thought in our multidisciplinary national journal, the Arthvshva.

As per UGC guideline, pear review is important factor for the quality of research paper hence all the papers are reviewed by the specific pear reviewed members and changes were communicated to the authors for respective changes in their articles. I hope the authors will take care for quality of the paper in future. We have given instructions regarding references and in the journal to go through this and cooperate for quality of the journal.

In this issue we have published very specific article on contemporary and important issues like "benefits and challenges of GST analysis," "Indian financial perspective evolution of period 2019-20," "problems and causes and remedies of elderly" and challenges before Indian democracy" are written very scholarly by their writers. I hope this article will defiantly get benefits to all in the society. Arhvishva always give opportunity new and experienced writers to publish their research work since last 7 years without fail. We are fortunate for support of researchers from different part of the nation and different discipline for their quality research papers. We always get guidance and support from our advisory members who always inspire us for publishing this journal. I pay special thanks to editors group belongs to various Places in the country also engaged in the academic work even though they contribute time to review the articles.

I hope our journey of change in the society through deep thought of the academic research on multidisciplinary issues will bring better future.

Thank You.

Dr. Sangita Takkamore
Principal
Shree Narendra Tidke
Mahavidyalya, Ramtek

Benefits and Challenges of GST An Analysis

Dr. Usha N. Patil
Head, Department of Economics
Gopikabai Sitaram Gawande College, Umarkhed Dist- Yavatmal (M.S.)

Abstract:

GST is a milestone in the journey to create a common market in the country by dismantling the silos within the country's existing indirect tax structure. This may bring out economic boost and reduction in the incidence of tax for customers. What is immediately needed is the crystallization of the tax base or alternatively preparing the list of goods and service to be taxed under GST as well as a decision on the attendant tax rate.

This Research article gives brief study, on why has GST become imperative?, Replacement of VAT regime by GST regime, benefits from GST, how does it work? Issues of concern, implications or challenges, this research article analyze the **"Benefits and Challenges of GST" An Analysis.**

Keywords: VAT, GST, Benefits, Challenges**,** implications

Introduction:

Dismantling the existing interstate barriers May create needed efficiency gains and an increased level of economic activity that would benefit everyone. In order to bring down tax rate it is imperative to enhance the tax base by the reducing operations that the exempt from taxation. Lower tax rates would complement other characteristics of GST and help the country reap its full potential and opportunity.

One nation and one tax is a historic legislation which would bring the rationality and uniformity in indirect tax rates across the country. This is the boldest reforms in country's indirect tax structure and mechanism since the liberalization on July 24, 1991. The GST will facilitate the movement of good and may result into the expansion of economic activity in the country may increase the country's GDP.

The very propose of GST is to take a shift from existing Complex, multi-layered and cascading indirect tax mechanism which permits tax set off across the value chain in terms of both commodities and services.

Objectives:

1. To understand what role of GST in Economy.
2. To found how does it work?
3. To understand what is the Issues of concern
4. To understand what is implications or challenges of GST

Research Methodology:

This Present research article is a descriptive analysis of the findings by the published journal articles both electronic and printed. The article is conducted based on

secondary data only. It's published printed journal articles, periodicals, electronic journal articles, and websites.

Data Analysis:

Why has GST become imperative? :

The very pertinent question does arise that why GST becomes inevitable for Indian economy? The answer is that there has been a plethora of taxes imposed by the Central Government and State Governments on the movement of goods and services across the country. What is required is to create a common indirect tax structure for enhancing the tax revenue required for the growth and development of country's economy on the one hand and on the other hand to rationalize and uniform tax rates across the country. Today, indirect tax range between 25% and 40% of the price of the goods along with certain categories being taxed at lower rates. It is observed by the tax consultants that there could be a reduction of tax incidence for several goods if the standard GST rate is notified and implemented between the range of 18 and 20%. The GST mechanism may replace the present tax regime which is highly complex and highly leaky.

Once GST regime comes into operation, all Central and State level taxes and levies on all goods and services will be subsumed within an integrated tax structure having two major segment known as Central GST and state GST. GST regime would ensure a complete, comprehensive and continuous mechanism of tax credits. Under GST, there would be a tax rate only on value addition by the manufacturer, producer, and seller at every stage and they will be able to set of their taxes against the Central or State GST paid on their purchases.

Replacement of VAT regime by GST regime:

Presently, India has a VAT regime both at the Centre and state levels. but the central VAT or CENVAT tax structure provides tax set -off only against central excise duty and service tax paid up to the level of production. CENVAT does not extend to value addition in terms of distributive trade below the process of manufacturing. Even manufacturers cannot claim set off against other Central Taxes namely additional excise duty and surcharge.

Similarly, State VATs include only sales. A seller could claim credit only against VAT paid on earlier purchases. The VAT does not subsume a host of other taxes imposed and collected within the states such as luxury tax, entertainment tax etc Hence, GST will remove all such anomalies and there will be rationalization of indirect tax regime which may go a long way in keeping federal tax structure of the country more healthy, strong and sound.

On one hand in the country, goods currently are subject to tax rate between 24 and 25 % along with Central and state levies and services are also subject to a levy of 15%. Hence headline taxes rates on services are likely to enhance as there are presently taxed at 15% even though expansion of the input credit base should partially offset the rise.

Benefits from GST:

GST will most positively impact the organized manufacturing and the Make in India campaign for goods. It is likely to provide benefits to manufacturing sector in the following manner:

It is generally believed that GST may bring down the present incident of taxation on goods from 26.5% to 15- 20% .the elimination of the interested handicaps may be facilitating the uninterrupted flow of goods and services and this may go a long way in reducing the logistic costs faced by manufacturing sector and the reduction is expected to be 8% which is the Global average.

The significant benefit from GST regime is that it will result into the most needed issue ie disincentives of taxes evasion. If someone does not pay tax on what someone sell out, someone will not get credit for taxes on the inputs .it will ensure that he buys only from those who have already paid taxes on what he is supplying. The result will be that a lot of currently under table transactions will come on the surface.

The second most vital benefit is that lower tax rates will be followed from GST covering all goods and services, with tax only on value addition and set offs against taxes on input or earlier purchases. Presently, India has more tax on fewer items with GST regime there will be less tax on more items. Ideally, no good or service should be tax exemption. This may go a long way in breaking the input tax chain. According to National Council of Applied Economic Research GST may add 1.5 % to the economic growth rate of India. Components of GST legislation

How does it work?:

The workings of GST invoice 3 stages namely, manufacturing, wholesale and retail. **First stage**, a manufacturer purchases inputs for producing a product for INR 100 which includes INR 10 as tax. In the conversion of raw material into a finished product the manufacturer adds value of INR 30, hence the total value of the product comes to INR 130.(INR 100 + INR30). Now if tax rate is 10% on output which comes to INR 13 as against the text manufacturer has already paid on inputs ie INR 10. Hence the effective GST incidence on the manufacturer is just only INR 3 /-ie INR 13 – INR 10.

Second Stage (wholesaler) is that of product passing from the manufacturer to the wholesaler. The wholesaler buys the product at INR 130 and adds his margin of INR 20 which comes to which comes to INR 130 + 20 ie INR 150/-. The tax amount comes to INR 15 as there is 10% tax rate. Now under GST the wholesaler May set off the tax on his output of INR 15 against the tax on his purchased product from the manufacturer at INR 13. Hence, the effective GST incident on the wholesaler will be just INR 2 ie from INR 15 - INR 13.

Third stage (retailer): Under third stage the retailer buys the product from the wholesaler at INR 150/-. Hereafter the retailer at his margin of INR 10 and therefore, the gross value of the product comes to INR 160/ -. Under GST, 10% tax is to be charged and hence the retailer is to pay INR 16/- against the tax on his purchase from wholesaler ie INR 15. Hence under 3rd stage the effective GST incidence is INR I ie from INR 16 - INR 15.

Bringing all three stages (manufacturer, wholesaler and retailer) as whole, under the GST the tax incidence comes out INR 10 + 3 + 2 + 1 = INR 16. A favorable and conductive environment for supply chain (soul of GST) boundary-less or shameless movement of good

across the stages or country may result in to improve efficiency which will in turn boost higher rate of growth in the manufacturing sector which is the need of the hour.

Inter-state constraints standing in the way of trade of goods in the form of location based tax requirements may have led to deadweight losses in regard to transportation transit period. This has created efficiencies in the supply chain. Hence, GST is expected to reduce the compliance security which may lead to shameless movement of goods among the states. Added this, restructuring of inter-state transaction is expected to provide level playing field by creating a common national market. Scraping of 1% inter-state levy by the Central Government is a step in the right direction.

Issues of concern:

The government machinery both at the Centre and States is being geared up with a smooth roll out of the proposed GST regime; the key segment of the new regime looking somewhat unprepared is the country corporate sector. Many leading, corporate and tax consultants are of the view that technology and text mechanism of the large number of the companies are not prepared fully and these companies may ask some more time to adjust and comply.

The major chunk of the companies across the country is facing problem in overhauling the existing IT system and these companies are asking for 6 to 8 months for the purpose. The government has already issued the first draft model of GST law and further details are being awaited on aspects relating to compliance such as invoice formats and return details. The corporate India is anticipating many teething issues in transitioning from VAT regime to GST regime. The corporate India is of the view that during the initial months, the sector is anticipating a parallel system for undertaking compliance which would be needed both manually as well as through the necessary IT System.

The standard rate:

Another issue of concern is the **standard rate** of GST. this is an undisputed fact that the rate of tax is the heart and soul of any tax law and every tax law has to fix a specific rate as in case of service tax law. Alternatively, the government may fix ceiling rates beyond which the government cannot go such the instance of Excise law. Accordingly, the standard rate would apply to a large number of good and services. But there are some goods and services wherein zero rates may be applicable. Likewise there may be some goods and services whose tax rate may be lower and there are also some goods having higher tax rate. Hence, a question does arise that what should be the standards for goods and services.

Implications or Challenges:

There are certain implications of GST bill to be looked at.

1. Timely implementation of GST in the biggest challenge for the government both at the centre and state level.
2. There has been a limited impact on prices in the country as more than half of the items (55%) which are the part of retail inflation are out of GST regime.
3. GST will enhance or improve business condition in the country which may boost the existing level of investment

in the country.

4. The possibility of tax on tax will disappear or vanish.
5. GST will create the need of crystallizations of the tax base or the list of goods and services to be taxes and also decision on the attendant tax rate.
6. GST will eliminate interstate barriers and the same will enhance the degree of economic activity in the country and that too will benefit everyone in the country.
7. It is not in the right prospective that government to continue levying tax rates in excess of 20%. To bring down tax rates it is imperative to increase the existing tax rates by bringing down activities that are exempted from taxation.
8. Lower tax rate will complement other components or feature of GST and help the country to realise the full potential of this landmark change.
9. The relevance of the budget will not go but degree of secrecy may come down as the recommendations of the GST council on rates will be in the public domain.

Conclusion:

It is believed that timely implementation is the soul of GST and in doing so the same will there are various growth cycle in the country for coming decades. The GST involves assiduous consensus - building in a federal, political and economic structure. Hence, GST will lay down a strong, sound and efficient indirect tax structure and same may go a long in preparing the Indian economy for next-off situation which is the need of the hour.

References:

Abhimanyu Dhamija, November 5, 2019 Key Advantages and Disadvantages of GST for Businesses, GST has combined multiple taxes like Service Tax, Central Excise, Luxury Tax, Sales Tax, etchttps:// khatabook.com/blog/authoradminkb/

Aiyar, SSA; (2016) GST a great Idea, the Times of India, New Delhi 7th August

Chidambbaram, P;(2016) Good sense triumpb, dangers lurks; the Indian Express; 7th August.

Dr. H.C. Mehrotra & Prof. V.P. Agarwal Goods and Services Tax (G.S.T.) For B.Com (General) and B.Com (Hons) Semester V of Kurukshetra University as per new syllabus effective from the academic session 2019-20.ISBN 978-93-89111-37-8

Dr. H.C. Mehrotra & Prof. V.P. Agarwal,Guru Ghasidas Bilaspur, Pt, Ravishankar Shukla Raipur, Sarguja Ambikapur, 2019, Indirect Taxes with G.S.T,978-93-89111-64-4

Rajat Mohan CA., Guide to Goods & Service Tax, Act, 2016 Benefits & Pitfalls/Drawbacks Chapter 36 Publisher, Bharat Law House Pvt. Ltd.Edition, 1st edn. 2016 ISBN: 978-93-5139-437-2

The Indian Express (2016), Timely Implementation of GST Challenging August 10,The GST Story, New Delhi August 3

https://cleartax.in *ClearTax* GST facilitates the generation of e-invoices

https://groww.in/dashboard/investments/stocksApp iOShttps://apps.apple.com/in/app/groww-stocks-mutual-funds/id1404871703

https://www.relakhs.com *https*://online services. tin.egov-nsdl.com/etaxnew/tdsnontds.jsp.

https://www.adityabirlacapital.com › businesses › companies

□□□□□

Problems, Causes and Remedies of the Elderly

Dr Hanumant Angadrao Salunke
Assistant Professor
Manavlok's College of Social Work Ambejogai Dist Beed

Abstract:

This paper shows that the status of old age persons in India. As per the Indian Tradition families were protect and support to elderly but the condition is changed and now elderly get unsecure in their own families and from their children. Many of our elderly population are forgotten about disregarded. One day we will all be where they are. In this how will want to be treated. Our elderly deserve to be honored and respected. The research has been directed through the secondary data. The researcher used case study technique of qualitative research methods for analysis. Its conclude that reasons behind the elderly problems and researcher add solutions for aged problems.

Keywords: Elderly, Old Age, Case study, well-being, causes, remedies

Introduction:

India accepts the process of economic liberalization and this liberalization emerged capitalism, division of labor and accessibility of profitable opportunities. And that environment highlighted on market relationships than emotional ones. Presently, everyone wants to ultimate career so they can have a better lifestyle, leaving the earlier caste based familial professions as evidenced by the rapid growth of the professionals in the Indian job market. Simultaneously, the mobility of the people has increased to meet the growing areas of production and services sectors. Therefore, the traditional joint family system is fragmenting, resulting in the formation of nuclear families. On the other hand, double-income-no-kid (DINK) couples are increasingly observed in Indian societies. (Bhattacharya, 2005, 10)

The Elderly or the Senior Citizens are the persons who are above 60 years of age. Due to decreasing mortality rate in India, the population of Senior Citizens is increasing (Report, 2001, 10). Some of the Senior Citizens are healthy and fit. People who are of 80 years of age are found to be still working in movies, dramas, offices and other such arenas of life. However, many Senior Citizens are retired from their service and they suffer from various major and minor health issues. Many of them are not looked after properly by their families (Doron, 2010, 593). The materialistic nature of the society is getting it more and more alienated towards the problems of the Senior Citizens. (Thara, 2002, 5)

As per the tradition of India, old age people had occupied the position of power and prestige in the family. But nowadays they are becoming inactive, dependent, sick and weak

Multidisciplinary National Research Journal
ISSN No. 2319-6289

in terms of economically, physically and psychologically all these phenomena lead to several social economic problems. Because of technological advancement in field of health, education, medical facilities and very same and it due to other national schemes or programs for old age people, they're each decline in the death rate of old age people resulting in continuous incline in population of 60 years and above age people in India. (Mohammad, 2018,1)

Objectives:

- To study the problems of elderly persons.
- To find the causes behind the problems of elderly persons.

Hypothesis:

- Elderly persons have socio-economic and psychological problems.
- Different causes are emerging to problems of old age persons.

Research Methodology and data collection:

For this present study the researcher were used case study methods of the qualitative research. Researcher used purposively sampling for selection of five old age persons from the government old age home of Nanded District. The researcher has collected the data with the help of secondary methods. Like Book, Journals, Internet access, Reports, Articles, News, News Paper.

Data collection:

Case study- Mr. Balaji is 62 years old. They lived with his wife and two sons, two daughter-in-lows and their two grand daughters. He has retired person. After his retirement his both sons fighting with each other on property and the caring of their parents. They were wanted to live separately and didn't want to adjust their parents with them because of the health problems. They're both sons and daughter-in-lows were abused them. So finally Mr. Balaji distributed their property and lived with his wife in old age home. He says, we give lot of love and care to our sons, give all they want, fulfill their all needs but we failed to give them knowledge of values.

Case Study-2 : Ms. Kantabai is a 68 years old. She is a widow. Her husband is died in 2017. Now she is lived in old age home. She has one son. He lived in Pune with his wife and children. Her son sent her money for daily needs but after some days he stopped to transfer money because of his money crisis. His wife doesn't want to live with mother in-law. Kantabai have no other support to live lonely in village. for daily needs she went to work in farm as a farm laborer. One day she injured by an accident. His son never wants to come and take care of her. So villagers admitted in hospital and doctor suggested her for old age home.

Case Study- 3 : Mr. Suresh is 70 years old. He lost her wife before 7 years. He was a farmer. but he gets older and could not work properly. His one son is lived in metro city. so he doesn't want take care of her father. He sent money. But he has no time to meet him. No relatives want to take care of Suresh. His son and daughter-in-law fought with him and finally as per the order of son he forcefully joined old age home. Due to that shocked he continuously lived in stress and faced psychological problems.

Case Study-4 : Mr. Narayani is 67 years old. Old women, from Nanded District, were living in the old age home from 10 years. She looked very cheerful and enthusiastic. She didn't have teethes but was very talkative. She came there on her own wish as she didn't have any other place to stay. After her marriage, her husband died within three years and she started to live with her sister and her family. Since she didn't have any children, her sister was the only support. But her sister's husband didn't like her staying in their home. So, in fear she left the house and came to stay in the old age home.

Case Study-5 : She has been living in the old age home since three months. She has 3 sons and 3 daughters. She ran away from her home and her children don't know about her whereabouts. She told that, she continuously abused by her daughter-in-laws, tortured by sons. So she lived in stressful environment. Nobody loved her. So finally she took a decision and leaved a home.

Data Analysis:

Old age person in old age home is in between 60-70 years of age. They all are lived in old age home for different reasons like capitalism, ignored by children, loneliness, less money, no any support, No relatives. Thinking of their previous life some of them getting depress. Some of them live happily in old age home with other members in that home. There is no respect and love for the elderly from the children

Remedies:

Give value education to the children from schooling for love and respect to old person and counseling to the children who left their parents in old age home, government should provide financial support to elderly persons, and Free medical care, rehabilitation of old age people with better facilities. Conclusion: There are so many problems the aged are facing these days. They are Social, Psychological, Economical, and Medical, in nature. With the impact of the modernization among the young members of the community, the traditional norms and values have been affected. The attitude and behavior of the younger generation have also been changing. For those all aged people, governments should develop programme for improvement of elderly.

References:

Ahmad, A., Altaf, M., & Jan, K. (2016). Loneliness, Self Esteem and Depression among

Elderly People of Kashmir. The International Journal of Indian Psychology, 3(4),

147-153. Retrieved May 13, 2018 from http://www.ijip.in/Archive/v3i4/18.01.072.20160304.pdf

Acharya A, Ranson K. Health care financing for the poor: Community-based health insurance schemes in Gujarat. Economic and Political Weekly. 2005;40:4,141–4,150.

Agarwal G, Arokiasamy P. Morbidity prevalence and health care utilization among older adults in India. Journal of Applied Gerontology. 2010;29(2):155–179.

Bhatia SP, Swami HM, Thakur JS, Bhatia V. A study of health problems and loneliness among the elderly in Chandigarh. *Indian J Community Med.* 2007;32:239–307.

Bhattacharya P. (2005) Implications of an Aging Population in India: Challenges and Opportunities, Institute of Chartered Financial Analysts of India Presented at the Living to 100 and Beyond Symposium Sponsored by the Society of Actuaries Orlando, Fla. January 12-14, 2005, p. 10.

Balamurugan, J., & Ramathirtham, G. (2012). Health Problems of Aged People. IJRSS, 2(3),139-150. Retrieved May 10, 2018 from http://pakacademicsearch.com/pdf-files/art/330/139-150%20Volume %202,%20 Issue%203%20(August%202012)

Blumer, H 1971, 'Social problems as collective behaviour', Social Problems, vol. 18, p. 306

Chapter VI. Problems of the Aged People in India: An Analysis. Retrieved August 11, 2019 from http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/95236/11/11_chapter%206.pdf

Chaturbhuj Sahu, Problems of Ageing among the Indian Tribes, New Delhi: Surup & Sons, 1998.

Chatterjee C, Sheoran G. Vulnerable Groups in India. Mumbai: The Centre for Enquiry into Health and Allied Themes; 2007.

Doron, I & Apter, I 2010, 'The debate around the need for a new convention on the rights of older persons', The Gerontologist, vol. 50, pp. 593

Datta D. Home alone. India Today. Jul 16, 2007. Available: http://www.indiatoday.com/itoday/20070716/cover.html.

Dror DM, Putten-Rademaker O, Koren R. Cost of illness: Evidence for a study of five resource-poor locations in India. Indian Journal of Medical Research. 2008;127:347–361.

Ellis RP, Alam M, Gupta I. Health insurance in India: Prognosis and prospects. Economic and Political Weekly. 2000;35:207–217.

Government of India. National Programme for the Health Care of the Elderly (NPHCE), Operational guidelines. New Delhi: Government of India; 2011.

Gupta I, Sankar D. Health of the Elderly in India: A Multivariate Analysis. New Delhi: Institute of Economic Growth; 2002. Discussion Paper 46. Available: http://iegindia.org/dis_ind_46.pdf.

Harugeri A, Joseph J, Parthasarathi G, Ramesh M, Guido S. Potentially inappropriate medication use in elderly patients: A study of prevalence and predictors in two teaching hospitals. Journal of Postgraduate Medicine. 2010;56(3):186–191.

Highlights of Union Budget, 2011–2012. The Times of India. Feb 28, 2011. p. A1.

Husain Z, Ghosh S. Is health status of elderly worsening in India?: A comparison of successive rounds of National Sample Survey data. Munich Personal RePEc Archive. 2010. Report No. 25747. Available: http://mpra.ub.uni-muenchen.de/25747/1/MPRA_paper_25747.pdf.

Indian Institute of Population Sciences. NFHS-3. National Family Health Survey, 2005–06. Mumbai: Indian Institute of Population Sciences; 2007. Available: http://www.mohfw.nic.in/nfhs3/index.htm.

Ingle GK, Nath A. Geriatric health in India: Concerns and solutions. Indian Journal of Community Medicine. 2008;33:214–218.

Jha P, Gajalakshmi V, Gupta PC, et al. Prospective study of one million deaths in India: Rationale, design, and validation results. PLoS Medicine. 2006;3:18.

Kodoth P, Rajan SI. Property and assets as economic security. In: Rajan SI, Risseeuw C, Perera M, editors. Institutional Provisions and Care for the Aged: Perspectives from Asia and Europe. New Delhi: Anthem Press; 2008. pp. 83–114.

Kumar V. Health status and health care services among older persons in India. Journal of Aging & Social Policy. 2003;15(2/3):67–83

Kumari RSS. Socio-economic Conditions, Morbidity Pattern and Social Support among Elderly Women in a Rural Area. Medical College; Thiruvananthapuram, Kerala: 2001.

Lena A, Ashok K, Padma M, Kamath V, Kamath A. Health and social problems of the elderly: A cross-sectional study in Udupi Taluk, Karnataka. Indian Journal of Community Medicine. 2009;34:131–134.

Lynch SM, Brown SJ, Taylor MG. The demography of disability. In: Uhlenberg Peter., editor. International Handbook of Population Aging. London: Springer-Verlag; 2009.

Mahal A, Berman P.Indicus Analytics. Estimating Baseline Health Expenditures on the Elderly in India. Draft. Harvard School of Public Health, Department of Population and International Health; 2002.

Mutharayappa R, Bhat TN. Is lifestyle influencing morbidity among elderly? Journal of Health

Management. 2008;10(2):203–217.

National Sample Survey Organization. National Sample Survey 52nd Round Report. New Delhi: Ministry of Statistics and Programme Implementation, Government of India; 1996. The Aged in India: A Socio-economic Profile, 1995–96.

National Sample Survey Organisation. National Sample Survey, 60th Round, Report no. 507 (60/25.0/1). New Delhi: Ministry of Statistics and Programme Implementation, Government of India; 2006. Morbidity, Health Care and the Condition of the Aged.

Pal R. Analysing Catastrophic OOP Health Expenditure in India: Concepts, Determinants and Policy Implications. Mumbai: Indira Gandhi Institute of Development Research; 2010.

Patel V, Prince M. Ageing and mental health in a developing country: Who cares? Qualitative studies from Goa, India. Psychological Medicine. 2001;31:29–38

Patel V, Kumar AK, Paul VK, Rao KD, Reddy KS. Universal health care in India: The time is right. The Lancet. 2011;377(9764):448–449.

Radha Devi D, Santhosh S, Asharaf A, Roy TK. Aged in a Changing Society: A Case Study of Kerala. Mumbai: International Institute; 1999.

Rajan SI. Population Ageing and Health in India. Mumbai: Centre for Enquiry into Health and Allied Themes; 2006.

Raju S. Ageing in India in the 21st Century: A Research Agenda. Mumbai: The Harmony Initiative; 2006. Available: http://harmonyindia.org/hdownloads/Monograph_FINAL.pdf.

Rao M. Economic and Financial Aspects of Ageing in India. Paper presented at the UN Regional Workshop on Gender-Responsive Health Security for the Elderly; September 18–19; Seoul, Republic of Korea. 2006. Available: http://www.unescap.org/esid/gad/issues/Socialprotection/Report-RegWkshp-HealthSecurity-18-19Sep06-Seoul.pdf.

Rastogi T, Vaz M, Spiegelman D, Reddy KS, Bharathi AV, Stampfer MJ, Willett WC, Ascherio A. Physical activity and risk of coronary heart disease in India. International Journal of Epidemiology. 2004;33:759–767.

Selvaraj S, Karan A, Madheswaran S. Elderly Workforce in India: Labour Market Participation, Wage Differentials and Contribution to Household Income. Public Health Foundation of India; New Delhi: 2010. Unpublished report.

Shah B, Prabhakar AK. Chronic morbidity profile among elderly. Indian Journal of Medical Research. 1997;106:265–272. Shahrawat R, Rao KD. Insured yet vulnerable: Out-of-pocket payments and India's poor. Health Policy and Planning. 2011 April 21 Online published in. 2011.

Sivamurthy M, Wadakannavar AR. Care and support for the elderly population in India: Results of a survey rural North Karnataka. 2001. Available: http://www.iussp.org/Brazil2001/s50/S55_P04_Sivamurthy.pdf.

Sreerupa. M.Phil Dissertation. Jawaharlal Nehru University; New Delhi: 2006. Gender, Ageing and Widowhood: Health Vulnerability and Socio-Economic Influences. submitted to.

United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division. World Population Prospects (2008 Revision). 2008. Available: http://esa.un.org/unpp/index.asp?panel=2.

Vaz M, Bharathi AV. Perceptions of the intensity of specific physical activities in Bangalore, South India: Implications for exercise prescription. Journal of the Association of Physicians in India. 2004;52:541–544.

Waite LJ. Ageing, health, and public policy: Demographic and economic perspectives. Population and Development Review. 2004;30(Suppl):239–265.

World Health Organization. Reducing Stigma and Discrimination against Older People with Mental Disorders. Geneva: World Health Organization and World Psychiatric Association; 2002. Available: http://whqlibdoc.who.int/hq/2002/WHO_MSD_MBD_02.3.pdf.

□□□□□

Multidisciplinary National Research Journal
ISSN No. 2319-6289

संत साहित्यातील जीवनमूल्यांचे दर्शन

डॉ.अनमोल शेंडे
मराठी विभागप्रमुख
गोविंदराव वारजुकर कला-वाणिज्य महाविद्यालय, नागभीड, जि.चंद्रपूर - ४४१२०५

भारतीय समाजव्यवस्थेत पुरोगामी आणि प्रतिगामी असा सतत संघर्ष सुरू आहे. या देशात क्रांती विरुद्ध प्रतिक्रांती ही विचारसरणीची लढाई हजारो वर्षापासून अव्याहतपणे सुरू असताना दिसते. तथापि, येणाऱ्या काळात ही लढाई अधिक तीव्र स्वरूपात आपल्याला पहायला मिळेल ही चिन्हे स्पष्टपणे जाणवायला लागली आहेत. या दोन्ही विचारसरणी आपल्या देशाने कुठल्याही देशाकडून उसन्या घेतलेल्या नसून या विचारसरणी आपल्याच देशात जन्माला आलेल्या आहेत. एक विचारसरणी अध्यात्मवादी, वैदिक तर दुसरी विचारसरणी अवैदिक, ईहलोक अशी आहे. अध्यात्मवादी विचारसरणीने या देशाला स्वर्ग, परलोक अशा संकल्पना सांगून येथील वास्तवाकडे दुर्लक्ष केले. अवैदिक या विचारसरणीने येथील जळजळीत वास्तव समाजाला समजावून सांगितले. सत्याकडे दुर्लक्ष न करता खोटेपणाला प्रतिष्ठा बहाल करणाऱ्या विचारसरणीवर तुटून पडण्याचे कार्य या संस्कृतीने केले. प्रतिगामी परंपरेने खोट्याला खोटे आणि खऱ्याला खरे म्हणावे असे कधीच समजावून सांगितले नाही. भारतीय समाजावर अहितकारी गोष्टींचा जो पगडा बसलेला आहे, हा पगडा दूर करण्याचे काम या विचारसरणीने कधीच केले नाही. सामाजिक आचरण शुद्ध झाले पाहिजे, नैतिकदृष्ट्या योग्य असले पाहिजे, विवेक शाबूत राखून कुठल्याही निर्णयाप्रत समाजाने आले पाहिजे, या प्रगतीशील विचारांना परंपरागत विचारसरणीने दूर ठेवल्यामुळे हा देश विकासापासून कोसो दूर राहिला. त्यामुळे समाजाचे वैचारिक भरणपोषण नीट होऊ शकले नाही. चांगल्या विचारसरणीवर 'जैसे थे वादी' तत्वज्ञानाने नेहमीच कुरघोडी केल्यामुळे हा भारतीय समाज ना वस्तुनिष्ठ इतिहास नीटपणे पाहू शकला, ना या देशातील वैचारिक परंपरेचा अभ्यास स्वच्छपणे करू शकला!

भारतीय समाजाचा इतिहास तसा फारसा चांगला नाही. कारण हा इतिहास सर्वसामान्य माणसाचे शोषण करणारा आणि मूठभरांचे कल्याण साधणारा आहे. चांगल्या विचारांचे उदात्तीकरण न करता वाईटाचे गुणगान करणारा आहे. पण एक मात्र खरे की, पारंपरिक विचारसरणीवर कायमच तुटून पडण्याचे आणि सत्याची प्रतिष्ठापना करण्याचे काम या देशात जडवादी संस्कृतीने अत्यंत निकराने केले आहे. यातील एका वेगळ्या परंपरेचा उल्लेख आपल्याला करावा लागतो. ती परंपरा होय संतांची ! भारतीय समाजात संतपरंपरेचा फार मोठा इतिहास आहे. या संतांनी समाजाला नैतिकदृष्ट्या बलशाली करण्याचे कार्य केले. न्याय-अन्यायाचे स्वरूप समजावून सांगत असताना मानवतेवर प्रेम करण्याचे या संतांनी शिकवले. मुठभर समाज बहुसंख्य लोकांचे शोषण करतो हे कोणत्या नैतिकतेत बसते ? असा खडा सवाल संतांनी विचारला. वैदिक धर्माने या देशाचे फार मोठे नुकसान केले आहे. माणसा-माणसात विभागणी

करण्याचे आणि स्त्री-पुरूषांमध्ये विषमता अभंग करण्याचे कार्य या वैदिक धर्माने केले. धर्माला प्रतिष्ठा आणि मनुष्याला गौण स्थान असे या वैदिक संस्कृतीचे स्वरूप होते. ही वैदिक संस्कृती या देशात हजारो वर्षापासून चालत आलेली आहे. या वैदिक संस्कृतीने बुद्ध, चार्वाकाच्या परिवर्तनवादी, गतिमानी विचारसरणीला विरोध केला. बुद्धिप्रामाण्यवादाला कडाडून विरोध केला. वैदिक संस्कृतीला पूर्णपणे धार्मिकता या देशात रुजवायची होती. महाराष्ट्रातील काही संतांनीही या विचारसरणीला कठोर विरोध केला. चक्रधरांच्या आगमनाच्या वेळी इथे वैदिक धर्मच दृढमूल होता. प्राचीन काळाचा धार्मिक इतिहास सांगतो की, ही परिस्थिती परंपरागतच होती. केवळ महाराष्ट्रातच नाही तर सर्व भारतभर बौद्ध धर्मच सर्वाधिक प्रभावी होता. आणि त्या वैदिक धर्माची इमारत चातुर्वर्ण्याच्या पायावर उभी आहे. चातुर्वर्ण्याचा अर्थ आहे विषमतेचा व्यवहार. यानेच साऱ्या भारतीय समाजाला ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र वर्गामध्ये विभक्त केले.[१] वैदिक काळाने देशाचे फार मोठे नुकसान केले आहे. या काळापासून देशात जशी माणसा-माणसात विभागणी झाली तशी 'ब्रह्म सत्य जगत् मिथ्या' ही संकल्पनाही राबवली गेली. नानाविध देवताच्या उपासनेला या काळात चलती होती. ईश्वराच्या मध्यस्थीशिवाय जगाचा व्यवहार पूर्ण होऊ शकत नाही हे या वैदिक संस्कृतीने खोटेपण रेटून सांगितले. या वैदिक धर्माने शुद्रांना गुलामीच्या शृंखलेत करकचून बांधून घेतले. सर्व धार्मिक व्यवहाराचे ठेकेदार हे उच्चवर्णीय ब्राम्हण बनले.

श्री चक्रधरांनी ब्राह्मणी चातुर्वर्ण्याला विरोध केला. वेदांवर आधारीत जी चातुर्वर्ण्यव्यवस्था इथे निर्माण झाली होती तिचे स्वरूप अतिशय अभद्र होते. माणुसकीला कुरूप करणारे होते. चार वर्णातील ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य यांना उच्च स्थान तर शुद्रांना कनिष्ठ स्थान अशी रचना या वेदांमधून केल्या गेल्यामुळे तीनही वर्णांचा अहंकार हा शूद्रांचे शोषण करण्यातूनच निर्माण झाला. वेदांच्या या अपौरूषेय अहंकाराला ठेचून काढण्याचे काम श्री चक्रधर यांनी केले. चातुर्वर्ण व्यवस्थेला विरोध करीत असताना स्त्री आणि पुरुषांमध्ये कुठल्याही प्रकारची त्यांनी विभागणी केली नाही. पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांना स्थान देण्याचे कार्य श्री चक्रधरांनी केले. आपला फायदा करून घेण्यासाठी ज्या वैदिकांनी हिंसेचा सहारा घेण्यास मागेपुढे पाहिले नाही, त्या हिंसेलाही श्री चक्रधर यांनी विरोध केला. श्री चक्रधरांच्या तत्वज्ञानात अहिंसेला अगदी वरचे स्थान आहे. श्रेष्ठ-कनिष्ठ हा भेद श्री चक्रधर यांनी कधीच मानला नाही. ईश्वराची भक्ती करण्यात स्त्री-पुरुषाला चक्रधरांनी समान मानले आहे. वैदिक धर्मानुसार स्त्रीला स्वतंत्र धार्मिक अधिकार नव्हता. ब्राह्मण स्त्रीसुद्धा शुद्रासमानच होती. पतीची सेवा अर्थात व पतीचे दास्या हा तिचा धर्म आणि कर्म होते. चक्रधरांच्या तत्वज्ञानानुसार ही विषमता नष्ट झाली. पुरुषांप्रमाणे ईश्वर ज्ञान प्राप्त करून मोक्षाची साधना करण्याचा अधिकार स्त्रीयांनाही आहे, असे त्यांचे मत होते. बौद्ध तसेच जैन धर्माप्रमाणे स्त्रियांना संन्यास घेण्याचा अधिकारही चक्रधरांनी मान्य केला.[२] स्त्री आणि पुरुषांमध्ये विभागणी करणाऱ्या विचारसरणीचा त्यांनी धिक्कार केला. जाणून-बुजून विषमता निर्माण करणाऱ्या अभद्र विचारांवर त्यांनी स्पष्ट शब्दांत ताशेरे ओढले. परस्परांमध्ये खानपान आणि इतर व्यवहारात त्यांनी स्पष्टता आणली. एका मातंगाच्या हातून पान आणि लाडू खाण्यात त्यांनी कुठलाही कमीपणा मानला नाही. श्री चक्रधरांचे हे मानुषहितैशी आणि समतेचे तत्त्वज्ञान म्हणूनच फार मोलाचे मानावे लागते.

संत साहित्याने समाजातल्या अनेक घटकात सामंजस्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. विषमतेवर

प्रहार करून मतभेदाला मूठमाती देण्याचे काम केले आहे. समाजात असलेली विषमता, जातीयता, धार्मिक तेढ आणि स्वार्थ या घटकांना खणून काढण्याचे काम संत साहित्याने केले. संत चळवळीने एकोप्याचा ध्वज खांद्यावर मिरवित महाराष्ट्रातील सर्व जाती-धर्माच्या माणसांना एका छताखाली आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याची प्रतिबिंबे संत साहित्यातून स्पष्टपणे उमटलेली दिसतात. मध्ययुगीन काळात ज्या संतांची परंपरा आपल्याला दिसून येते, त्याचे महत्त्व फार मोठे मानावे लागते. कारण विषमतावादी धोरणांना ठाम नकार या काळात पहायला मिळतो. मध्ययुगीन संतांच्या वैचारिक भूमिकेमागे केवळ भोळ्या भावाचा उमाळा नव्हता, तर अत्यंत तर्कशुद्ध असा विचार होता. परमेश्वर जर सर्वश्रेष्ठ आणि सर्वशक्तिमान असेल, सर्व मानव विश्वाचा जर तो निर्माता आणि नियंता असेल तर उच्चनीच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भेदभाव त्याच्या विश्वात असणे शक्य नाही. उघडच कर्मठ कर्मकांडवादी ब्राम्हण्याविरोधी असा हा विचार होता. अशा प्रकारचे विचार आणि कृत्रिम उच्च-नीचतेला विरोध भारतात फार प्राचीन काळापासून होत आलेला आहे.[३] समाजात निर्माण झालेल्या भेदनीतिवर संतांनी प्रहार केलेच; शिवाय अनेक प्रश्नही उपस्थित केले. सर्व माणसे समान असताना या समाजात माणसा-माणसात दुही निर्माण कशी व कोणी केली याचा घेतलेला शोधही संत चळवळीत पहायला मिळतो. खरे तर संत चळवळीने जे विषय समोर केले, ज्या घटकांना प्राधान्य दिले व विशिष्टा ध्येयपूर्तीसाठी जो संगर त्यांनी उभा केला, हे सर्वच हेतू सिद्धीस नेण्यासाठी संत साहित्य निर्माण झालेले आहे.

महाराष्ट्रातल्या संत साहित्याचा विचार करतांना महानुभाव, वारकरी आणि रामदासी अशा तीन संप्रदायाचा उल्लेख करावा लागतो. या तीनही संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान किंवा विचारसरणी स्वतंत्र आहेत. या तीनही संप्रदायाची चिकित्सा जेव्हा करतो तेव्हा विचारांची फार सळमिसळ झालेली दिसून येते. अनेक अंतर्विरोध पहायला मिळतात. संत साहित्याने अध्यात्माला फार वरचे स्थान दिलेले आहे. हे साहित्य साक्षात्कारी साहित्य असून वस्तुनिष्ठतेकडे दुर्लक्ष करणारे आहे. ज्ञानेश्वरांनी महत्त्वाची साहित्य निर्मिती केलेली असली तरी, त्यांचे कार्य हे स्थितीवादी आणि परंपरेला शरण जाणारे होते. ज्ञानेश्वरांसह इतरही संतांनी परंपरेचे, त्यातील भक्तीभावाचे गीत गायले. वैदिक संस्कृतीने जी समाजरचना आदर्श मानली, त्या समाजरचनेला संतांनी जराही धक्का लावला नाही. ज्या वर्णव्यवस्थेने इथे विषमता उभी केली, त्या विषमतेवर संतांनी प्रहार करणे अपेक्षित होते. परंतु बहुसंख्य संत हे टाळ कुटण्यातच आणि ईश्वराचा महिमा गाण्यातच व्यस्त होते. वर्णकर्मे का करावी? पूर्वजन्माच्या पाप-पुण्यावर वर्ण उभे आहेत म्हणून! आणि त्यावर वर्णाची कार्ये केल्याशिवाय मोक्ष मिळत नाही म्हणून! आणि मोक्ष हे तर मानवी जीवनाचे ध्येय आहे, एकमेव ध्येय आहे असे संत वांङमयातला ईश्वर सांगतो असे सांगणारा संतांचा ईश्वरही वेद परंपरेतलाच आहे.[४] जो ईश्वर संत सांगत होते, तो ईश्वर कल्पनेतला होता आणि या ईश्वरानी न आखलेली धोरणे संत सांगत होते. विषमतेचा नायनाट करण्यासाठी आणि वर्णव्यवस्थेला मूठमाती देण्याचे कार्य ईश्वरांनी केले नाही असे संतांनी कधी सांगितलेच नाही. अर्थात ईश्वराचा विनाकारण बागुलबुवा निर्माण करून आंधळे भक्त निर्माण करण्याचे कार्य संतांनी केले. यात विवेकाला कुठलेही स्थान नव्हते.

संत साहित्यातून मानवी जीवनाला तारणारी जीवनमूल्ये पाहिजे तशी येऊ शकली नाही. त्यामुळेच 'संताळ्यांनी देश बुडविला' असे वि. का. राजवाडे म्हणतात किंवा 'मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर वगैरे रामदास सारखे

अनेक पायलीचे पंधरा आणि अधोलिचे सोळा ब्राम्हण ग्रंथकार होऊन व्यर्थ वाया गेले' असे परखड मत ज्योतिराव फुले नोंदवतात. गुलामगिरी नष्ट व्हावी म्हणून किती संतांनी विद्रोह मांडला ? बहुजन समाज अज्ञानी राहू नये म्हणून किती संतांनी वास्तव अधोरेखित केले? ब्राह्मणांच्या एकाधिकारशाहीवर किती संत तुटून पडलेत ? पाप-पुण्य, स्वर्ग-नरक या भंपक संकल्पनांचा किती संतांनी खरपूस समाचार घेतला ? सारेच संत पोकळ पद्धतीने भक्तीचा मार्ग सांगत सुटलेत. मतलबी प्रवृत्तीला आणि वर्णव्यवस्था निर्माण करणाऱ्या विचारधारेला संतांनी एक प्रकारे खतपाणीच घातले आहे असे म्हणता येईल. संत कर्म त्याग सांगत नाही, मोक्ष त्याग सांगत नाही. ते त्यागबुद्धीने कर्मे करायला सांगतात. असे का व्हावे? कारण संतांना एकीकडे ईश्वर अबाधित ठेवायचा होता, तर दुसरीकडे विषमतेची तुतारी सतत निनादत कशी राहील याची काळजी घ्यायची होती. संतांच्या विचारसरणीतून जी मानवता पाझरायला पाहिजे होती, त्यांच्या दृष्टीला जो अन्याय-अत्याचार दिसायला पाहिजे होता तो दिसला नाही असे म्हणण्याऐवजी त्याकडे संतांनी मुद्दामहुन दुर्लक्ष केले असेच म्हटले पाहिजे.' बुडती हे जन न देखवे डोळा, येतो कळवळा म्हणोनिया' असे संत तुकाराम म्हणतात. आजूबाजूला दिसणारे वास्तव आणि त्याकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या वृत्तीचाच इथे तुकाराम महाराज निर्देश करतात. नुसते कल्पनेचे मनोराज्य उभे करणाऱ्या गोष्टींची तुकाराम महाराज स्पष्टपणे नोंद घेतात. ईश्वराने विषमता निर्माण केली अथवा वर्णव्यवस्था निर्माण केली हे संतांनी किती ओरडून सांगितले ? ईश्वराचा बागुलबुवा निर्माण करून वर्णव्यवस्थेचे, जातीव्यवस्थेचे आणि विषमतेचे बांधकाम अधिक मजबूत करण्याचा फोलपणा संतांनी कां उघड केला नाही? पूर्व जन्मानुसार आपल्या जीवनात घटना घडत जातात हे संतांनी किती खोटे सांगितले? संतांनी लोकांच्या मनात धार्मिक श्रद्धा पक्क्या केल्या. 'तिरथ मे तो सब पानी है, होवे नही कुछ अन्हाय' हे सांगण्याची संतांची कधी हिम्मत झाली नाही. त्यासाठी कबीराला पुढाकार घ्यावा लागला. नुसता शब्दाछल आणि धर्माच्या गोष्टी सांगण्यात संत रमून गेले. तुकाराम, कबीर यासारख्या संतांनी समाजव्यवस्थेसंबंधी परखड भाष्य केले. अंधश्रद्धेवर कठोर प्रहार केलेत. जगाच्या कल्याणाचा मार्ग संतांनी सांगितला. भोळ्या-भाबड्या, अनपढ लोकांना वास्तव समजावून सांगितले. वर्णव्यवस्थेने या देशाचे किती नुकसान केले हे या संतांनी समाजजीवनात पटवून दिले. संत गाडगेबाबांनी आयुष्यभर जे समाजसुधारणेचे व्रत अंगिकारले होते त्याला तोड नाही. आयुष्यभर समाजाच्या विकासाचा विचार ते करीत राहिले. लोकभाषेतून समाजातल्या विकृत बाबींवर खोट्या तत्वाज्ञानावर त्यांनी कडक प्रहार केले आहेत. खऱ्या अर्थाने या संतांना समतावादी जीवनमूल्यांची आस होती. परिवर्तनावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. पाप-पुण्य, स्वर्ग-नरक, मोक्ष या संकल्पना अत्यंत भ्रामक असून काळाकुट्ट भूतकाळ या संतांनी ससंदर्भ समाजासमोर अंथरला. वर्तमानात निर्माण झालेल्या प्रश्नांकडे दुर्लक्ष न करता त्यावर उपाय सुचवले. संत कबीर व गाडगे महाराजांनी आत्मोन्नतीसाठी स्वतः करिता धर्माचा आचार स्वीकारला असला तरी त्यांच्या उपदेशात सुधारणावादी विचारांचे रंग मिसळले होते. अक्षरशत्रू असणाऱ्या या संतांच्या शिकवणुकीला वैयक्तिक अनुभवाची जोड मिळालेली होती. सभोवतालचे विसंगत समाजकारण आणि कोरड्या आचारांनी भरलेले ढोंगी जीवन पाहून संवेदनशील कबीरांनी अंतर्मुख होणे सहज स्वाभाविक होते. आपल्या समोरच्या निरक्षर भोळ्याभाबड्या लोकांना परंपरागत अध्यात्मविचार सांगण्यापेक्षा त्यांना व्यावहारिक नीतीची

शिकवण देणे गरजेचे आहे, अशी पक्की खूणगाठ कबीरांनी बांधली होती. संत गाडगेबाबांचीही तीच भूमिका होती.[५] या संतांनी समाज समजून घेतला होता. समाजाची सुखदुःखे वाचली होती. होरपळत असलेल्या समाजाशी या संतांनी नाते जोडले. वर्णव्यवस्थेमुळे हा समाज कसा बेचिराख झाला आहे हे बीजगणित या संतांनी समजून घेतले होते. ईश्वराच्या भुलभूलैयापायी समाज वर्तमानाकडे कसे दुर्लक्ष करतो हे या संतांच्या ध्यानी आले होते. राष्ट्र विकसित करावयाचे असेल तर विषमतेवर प्रहार केल्याशिवाय आणि सत्या सांगितल्याशिवाय राष्ट्राचे भले होणार नाही हे या संतांना पक्के ठाऊक असल्यामुळे परिवर्तनवादी विचारसरणी रुजविण्याचा या संतांनी आटोकाट नि प्रामाणिक प्रयत्न केला.

संत तुकाराम, संत कबीर, संत गाडगेबाबा अशा काही संतांची नाळ माणसाशी जोडलेली असल्यामुळे समाजाशी त्यांचे भावनिक आणि वैचारिक नाते प्रस्थापित झाले होते. जनतेशी असे नाते महाराष्ट्रातील अनेक संतांना जोडता आले नाहीत. संत साहित्यातून जी जीवनमूल्ये प्रकट झालेली दिसून येतात, त्यात भक्तीचे रंग आहेतच; शिवाय समाजपरिवर्तनाला उभारी देणारी मूल्येही दिसून येतात. संत साहित्यातील जीवनमुल्ये ही महाराष्ट्रीयन समाजजीवनाचा आधार झालेली आहेत.’ भिक्षापात्र अवलंबिणे, जळो जिने लाजिरवाणे’ किंवा ’नाही देवापाशी मोक्षाचे गाठोडे, आणूनि निराळे द्यावे हाती’ हे संतांचे तत्त्वज्ञान मानवी जीवनाला विवेक प्रदान करणारे आहे. या जीवनमूल्यांनी मानवी समाजाचे भरण-पोषण केलेले आहे. चांगला आणि वाईट याचा फरक संतांनी समजावून सांगितला. अर्थात सर्वच संतांना काही समकालीन होता आले नाही. सर्वच संतांनी मानवी जीवनात अंधश्रद्धा बळकट करणाऱ्या आणि राष्ट्राला मागे खेचणाऱ्या व धारणांना धक्का दिला नाही. परंतु काही संतांनी मात्र प्रतिगामी विचारसरणीवर निकराने हल्ला चढविला. देशाच्या कल्याणाचे तत्त्वज्ञान समजावून सांगितले. हा संत साहित्यातील जीवनमूल्यांचा श्रेष्ठ अविष्कार मानायला हवा.

संदर्भ ग्रंथ : –

१. विष्णू भिकाजी कोलते, मराठी संतांचे सामाजिक कार्य, लोक वांङमय गृह प्रकाशन, मुंबई, दुसरी आवृत्ती २०१४, पृ. ४
२. तत्रैव, पृ. १०
३. तारा भवाळकर, स्त्रिमुक्तीचा आत्मास्वार, लोक वांङमय गृह प्रकाशन, मुंबई, दुसरी आवृत्ती २०१२, पृ. २६
४. यशवंत मनोहर, समाज आणि साहित्या-समिक्षा, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९९२, पृ. १८३
५. वि. शं. चौघुले, संत, समाज आणि अध्यात्मा, मधुरा प्रकाशन, ठाणे, २००६, पृ. ४४

□□□□□

भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने

डॉ. वर्षा गंगणे
विभागप्रमुख अर्थशास्त्र
मनोहरभाई पटेल कला-वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय, देवरी जि. गोंदिया, महाराष्ट्र

प्रस्तावना :

जगात आदर्श आहे भारताची लोकशाही स्वातंत्र्य, समता, बंधुता अन न्यायासह अजरामर आहे भारताची लोकशाही लोकांचे-लोकांसाठी लोकांद्वारे चालते निरंतर संविधानाचा प्राण आहे लोकशाही लोकांच्या राज्यात लोकांसाठी नांदते लोकशाही.

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशाची राज्यव्यवस्था व अर्थव्यवस्था कशी असावी? हे दोन प्रमुख प्रश्न होते. यावर उत्तरे शोधण्यासाठी अनेक तज्ञ, विचारवंत आणि अभ्यासकांनी आपापली मते मांडली. अनेक राजकीय तज्ञांनी आपले विचार मांडले. लोकशाहीची बीजे भारताच्या संविधानात रूजली आहेत हे लक्षात आले. २६ जानेवारी १९५० रोजी संविधान लागू झाले आणि सत्ता प्रजेच्या हाती आली. म्हणून २६ जानेवारी हा दिवस आजतागायत प्रजासत्ताक दिवस म्हणून साजरा केला जातो. अर्थात स्वातंत्र्यानंतर देशाने लोकशाही राज्यव्यवस्थेचा स्विकार केला. त्याचवेळी १ एप्रिल १९५० रोजी नियोजन मंडळ (आताचा नीती आयोग) स्थापित होऊन सर्वानुमते भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला. भारताने मिश्र अर्थव्यवस्था स्विकारून नियोजीत पध्दतीने (पंचवार्षिक योजनांद्वारे) विकासाला सुरूवात केली लोकशाही ही एक जीवनपध्दती आहे. राज्यघटना व राज्यव्यवस्थेचा तो एक प्रकार आहे.

सामाजिक जीवनाच्या आवश्यकतेतून व अपरिहार्यततेतून जीवन व्यतीत करण्याच्या ज्या काही विचारप्रणाली व आचारधर्म सादर झाले त्यापैकी लोकशाही एक आहे. म्हणून समाज आणि संस्द्रती यांना केंद्रस्थानी ठेवून लोकशाहीचा प्रयोग करणे संयुक्तिक ठरते. लोकशाहीत जनता व तिचे मत महत्वाचे ठरते.

लोकशाहीचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी लोकशाहीच्या व्याख्या लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

व्याख्या :

(१) लोकशाही म्हणजे प्रौढ (१८ वर्षांवरील) मताधिकाऱ्यांच्या आधारे खुल्या व नि:पक्षपातीपणे निवडणूकांद्वारे लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींद्वारे चालविले जाणारे राज्य होय.

डेमोक्रसी हा लोकशाहीला पर्यायी असलेला इंग्रजी शब्द आहे. डॉमीस म्हणजे सामान्य लोक तर क्रुसी म्हणजे सत्ता यावरून सामान्य लोकांची सत्ता किंवा अधिकार म्हणजे लोकशाही होय. असे सामान्य शब्दात म्हणता येईल. अथेन्स हे लोकशाहीचे उगमस्थान आहे.

(२) बहुमतांचे राज्य म्हणजे लोकशाही होय.

(३) लोकांचेच, लोकांनी केलेले, लोकांसाठी असलेले राज्य म्हणजे लोकशाही होय. - अब्राहम लिंकन.

अब्राहन लिंकनची व्याख्या प्रसिध्द, सर्वमान्य व समर्पक मानली जाते.

Multidisciplinary National Research Journal
ISSN No. 2319-6289

जसजसा लोकशाहीचा विकास होत गेला तसतसा लोकशाहीचा इतर देशात प्रसार होत गेलाकाळानुसार लोकशाही राज्याचा कारभार व तत्वे बदलली. अनेक देशात राजेशाहाचे समूळ उच्चाटन झाले. २० व्या शतकात अनेक देश स्वतंत्र होऊ लागले. लोकशाही प्रेरणांचा शोध लागू लागलाजागरूकता निर्माण झाली. काही देशात लष्करी राजवटी आल्या. सर्वकश शासन पध्दती आली तर काही नव्याने स्वतंत्र झालेल्या देशात लोकशाही राज्यव्यवस्था आली. तेथे अनेक प्रश्न निर्माण झाले. नविन धोरणे लागू करण्यात आली व लोकशाहीपुढे अनेक आव्हाने निर्माण झालीत. भारतही याला अपवाद कसा असणार?

भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने :

भारताला स्वातंत्र्य मिळून व येथील लोकशाही राज्यव्यवस्थेला ७२ वर्षे झालीत. पण, आधुनिक लोकशाहीचा अर्थात राज्य व राज्यव्यवस्थेचा अभ्यास केल्यास त्यात अनेक अडचणी दिसून येतात. अनेक समस्या, त्रुटी व प्रश्न लक्षात येतात. हेच प्रश्न व अडचणी आज लोकशाहीपुढील आव्हाने ठरत आहेतत्यापैकी काही ठळक याप्रमाणे –

(१) नाममात्र मतदार – लोकशाही मतदार हा राजा असतो असे म्हटले जाते. कारण तोच आपला प्रतिनिधी निवडून येतो. आधुनिक लोकशाही पध्दतीने भारतात मतदाराला केवळ मतदान करण्यापर्यंतच मर्यादित अधिकार आहेत. सदोष लोकशाही आणि त्यातील व्यवस्था लक्षात घेता आज अनेक मतदारांना मतदान करणे देखील गरजेचे वाटत नाही. कदाचित म्हणूनच मतदानाचा टक्का दिवसेंदिवस घसरत चालला आहे. बहुमतांचे राज्य ही संकल्पना नाकारली जात आहे. नि:पक्षपातीपणाने मतदान किंवा एक सामाजिक दायित्व, कर्तव्य म्हणून मतदान किंवा मतदान करणे हा आपला अधिकार आहे या संकल्पना मागे पडत चालल्या आहेत म्हणूनच मतदार केवळ नाममा; राहिला आहे. सक्षम लोकशाही टिकून राहण्यासाठी जागरूक मतदारांची गरज असते. पण, वर्तमानस्थिती लक्षात घेता मतदार जागरूकतेपेक्षा पक्षपाती, विकाऊ, सामाजिक मान नसणारा, अज्ञानी यासारखी बिरूदे, चिकटलेला दिसून येतो. मतदान व लोकशाहीबाबत तो गंभीर नसतो. त्यामुळे लोकशाही व सुदृढ राज्यव्यवस्थेला तडे जातात. मतदाता ज्याला निवडून देतो तोच सत्तेवर येईल की नाही हे स्पष्टपणे लक्षात येत नाही. यावरून मतदाराची नाममात्र व मर्यादित भूमिका स्पष्ट होते. मतदाराला मत टाकण्याशिवाय काहीच अधिकार व माहिती नसणे हे लोकशाहीपुढे असणारे मोठे आव्हान आहे.

(२) एकाधिकारशाही – भारतात सांसदीय लोकशाहीपुढे असलेले आणखी एक आव्हान म्हणजे एकाधिकारशाही होय. उदा. पंतप्रधान व मुख्यमंत्री आपल्या आवडीनुसार आपले मंत्रीमंडळ निवडतात व पाच वर्षे यांच्या सहयोगाने आपले सरकार चालवितात. यापैकी अनेकांना जनतेची मान्यता किंवा पसंती नसते किंवा मान्यता नसते, परिणामी लोकशाही घटनेला एकाधिकारशाहीचे रूप येते. दडपशाही व हुकूम काढून राज्यव्यवस्थ चालविली जाते. परिणामी जनता बेचैन किंवा असंतुष्ट होते व लोकशाहींची स्वातंत्र्य, समता, न्याय ही तत्वे कुचकामी वाटू लागतात.

(३) आक्रमकता – वर्तमानकाळात ग्रामपंचायत ते लोकसभा कोणत्याही निवडणूकीत अंसतोषात वाढ होत असल्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे लक्षात येत आहे. त्याकडे केले जाणारे दुर्लक्ष व घटत जाणारे अधिकार यामुळे मतदार अस्वस्थ आहे. अनेकदा पक्षाच्या राजकीय कार्यामुळे किंवा परिस्थिती हाताबाहेर गेल्याने मानसिक असंतोषातून आक्रमकता

बघायला मिळते. निवडणूकांपूर्वीची भांडणे वैमनस्य, बुथवरील दुर्घटना, मतपेट्या पळवून नेत. बुध उध्वस्त करणे जाळपोळ, मारहाण, अपहरण इत्यादी घटना मतदारांच्या आक्रमकतेची उदाहरणे होत. तसेच लोकशाहीपुढील एक मोठे आव्हान होयअसे म्हणता येईल. यामुळे लोकशाहीला काळीमा फासली जाते तसेच देशाच्या प्रतिमेस गाळबोल लागते.

(४) वैचारिक बैठकीचा/परिपक्वतेचा अभाव – लोकशाही राज्यव्यवस्था यशस्वी करायची असेल तर लोकशाही टिकवून ठेवायची असेल तर तिला वैचारिकबैठकींचे अधिष्ठान असणे गरजेचे असतेकाही तत्वे व मुल्यांच्या आधारे तिचे संचालन होणे आवश्यक ठरते. पण असे नसल्यास लहान-सहान घटनांमुळे लोकशाहीला धक्के बसतात व प्रसंगी ती अस्तित्वहिन देखील ठरू शकते. सद्यस्थितीत लोकशाहीला अनेकदा तडे गेल्याचे लक्षात येते कारण तिला वैचारिक बैठकीचा भक्कम आधार नाही.

(५) व्यक्तीस्वातंत्र्याचा अभाव – लोकशाहीत व्यक्तीस्वातंत्र्याला महत्वाचे स्थान आहे. मतदान ते सरकार निर्माता ही महत्वाची भूमिका पाड पाडल्याचे अधिकार व्यक्तीला असतात व असावेत. पण, हल्ली लोकशाहीत हुकुमशाहीचा शिरकाव झाल्याचे चित्र अधिक गडद झाले आहे. व्यक्तीस्वातंत्र्याला अनेकदा तडे गेलेले दिसतात तर अनेकदा व्यक्तीवर दबाव आणला जातो. राजकीय द्वेष किंवा सूडबुध्दीने अनेक निर्णय घेतले जातात. त्यामुळे व्यक्तीस्वातंत्र्यावर बंधने येतात. वर्तमानकाळात हे लोकशाहीपुढील एक मोठे आव्हान ठरले आहे.

(६) वाढती आर्थिक विषमता – भारताचे लोकसंख्येखालोखाल गरीबी व दारिद्रय हे फार मोठे संकट आहे. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक विषमता निर्माण झाली आहे. भूकबळींची संख्या सतत वाढत चालली आहे. आहेरे.....नाहिरे वाद अनेकदा मोठ्या प्रमाणात उफाळून येतो. त्याचा एकूण परिणाम म्हणजे सत्ता पैशाने विकली व विकत घेता येते. पैसा बलवान ठरत असल्यामुळे लोकशाही अपयशी ठरते किंवा तिला अनेक संकटांना सामना करावा लागतो. आर्थिक विषमतेमुळे सामाजिक विषमता निर्माण होतात व असंतोष पसरतो. अनेकदा यामुळे राज्यव्यवस्था दोलयमान होते. विकोप लोकशाहीसाठी आर्थिक विषमता कमी करणे ही काळाजी गरज आहे.

(७) वाढता भ्रष्टाचार व व्यक्तीपूजा – भारतीय लोकशाहीपुढे काही नविन आव्हाने देखील निर्माण झाली आहेत. त्यात दिवसेंदिवस वाढत असलेला भ्रष्टाचार एखाद्या व्यक्तीला अतिमहत्व देणे, भेदाभेद करणे इत्यादी नविन प्रश्न आज निर्माण झाले आहेत. यांची अनेक उदाहरणे लोकशाहीत बघायला मिळतात. या आव्हानांपुढे अनेकदा कायदेही कुचकामी ठरतात. अशावेळी भारतात खरेच कायद्याचे राज्य आहे का? असा प्रश्न निर्माण होतो. लोकशाही राज्यव्यवस्था चालविण्यासाठी ज्या त्यागी वृत्तीची व समर्पण भावाची गरज असते तिचा अभाव आज प्रकर्षाने दिसून येत आहे. त्यामुळे लोकशाहीपुढे अडथळे निर्माण होऊन अनेकदा शासनव्यवस्थ धोक्यात येते.

(८) निवडक लोकांचाच अधिकार – लोकशाहीपुढे असणारे आणखी एक मोठे व कठीण आव्हान म्हणजे काही निवडक लोकांचाच शासनात हस्तक्षेप व अधिकार असतात. सत्ता हे जणू त्यांच्या हातातील बाहुले असते. त्यामुळे काही निवडक लोकच प्रत्यक्षात राज्यकारभार करतात अशी टिका सर्वसामान्यदेखील करतात. अश्या निवडक लोकांमुळे चांगल्या व ईमानदार व्यक्तीची कुचंबना होते व

Multidisciplinary National Research Journal
ISSN No. 2319-6289

लोकशाहीव्यवस्था चांगले निर्णय व चांगल्या कामांपासून वंचित राहते.

(९) अपात्र उमेदवार – आधुनिक काळात राज्यव्यवस्थेत, शासनात अनेक अपात्र उमेदवाराला शिरकाव झाला असल्याचे दिसून येते. उमेदवारालाच ठराविक पात्रतेचे निकष निवडणुकीदरम्यान लावले जात नसल्याने साम, दाम, दंड, भेद करून कोणीही सत्तेसाठी उभा राहतो, निवडून येतो परिणामी सक्षम लोकशाहीचा फजता उडतो. शासन व्यवस्थेत अनेकदा गुन्हेगारीचा प्रवेश होतो व राजकारणाला धंदेवाईक स्वरूप प्राप्त होते. जाणिव जागृतीचा तसेच कल्याण भावनेचा अभाव दिसून येतो. उमेदवार विकत घेणे, पळविणे, धमक्या व गुंडेशाहीचा वापर करणे यामुळे हताशपणा वाढतो. अश्या परिस्थितीत नागरिकांची भूमिका सक्रीय सुदृढ व कणखर बसल्यास एखाद्या बुजगाविण्याच्या हाती सत्ता जाते व मग भारतीय लोकशाही शाप की वरदान? असा प्रश्न उपस्थित होतो. उमेदवाराला निवडणुकीस उभे राहण्यासाठी अटी निश्चित करणे अत्यंत गरजेचे असून ते एक मोठे आव्हान आहे.

(१०) निवडणूक खर्च – सर्वात महागडी राज्यव्यवस्था म्हणजे लोकशाही होय. निवडणूकीच्या पहिल्या टप्प्यापासून शेवटच्या टप्प्यापर्यंत फार मोठ्या प्रमाणात खर्च केली जातो. हा संपूर्ण खर्च अनुत्पादक स्वरूपाचा असतो. उदा. उमेदवाराचा प्रचार, प्रसार, पक्षाची व चिन्हाची जाहिरात, मंत्र्यांचे जुलुस, गाड्यांचे ताफे, पाटर्या, आमिष देणे इत्यादींवर मोठ्या प्रमाणात खर्च केला जातो. यातून देशाचा कोणताही आर्थिक फायदा होत नाही. अर्थात उत्पन्न मिळत नाही. भारतासारख्या गरीब देशाला खरेतर लोकशाही राज्यव्यवस्था परवडणारी नाही असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. कारण जाहिरात व पैसा यांच्या जोरावर जी सत्ता स्थापित केली जाते तो पैसा जनतेचाच असतो. थोडक्यात जनतेचा पैसा कल्याणकारी कार्यांवर खर्च न होता अनुत्पादक कार्य म्हणजे निवडणूकांवर खर्च होतो. याला आळा घालणे आज लोकशाहीपुढे असणारे मोठे आव्हान आहे व एक ज्वलंत समस्या देखील !

(११) पक्षबदल/दलबदल – लोकशाही ही सुजाण मतदार व पक्षानिष्ठा यामुळे निकोप व पारदर्शक राहते. पण, हल्ली पक्षनिष्ठा हरतत चालली असून पदासाठी–सत्तेसाठी अनेकदा पक्ष व बदलणाऱ्यांची संख्या वाढते आहे. परिणामी लोकशाहीतून विश्वास हा शब्द व ध्येय हरवत चालला आहेव्यक्तीकडे बघून मत देतांना दगाबाजी करण्याचे किंवा पक्ष सोडून इतर किंवा सत्ताधारी पक्षात जाण्याचे प्रमाण वाढले आहे. पक्षफोडीचे राजकारण अत्यंत खालच्या थराला जाऊन केले जाते त्यामुळे जनतेचा देखील प्रतिनिधीवर विश्वास राहिलेला नाही. काही काळानंतर पक्ष व पक्षनिष्ठा नामशेष होईल की काय? असा प्रश्न बहुतेकांना पडतो आहे.

(१२) अल्प मतदान – लोकशाही अस्तित्व हे मतदार व मतदानाचे प्रमाण यावर अवलंबून असतेवर्तमानकाळात मतदानाचे महत्व कमी होत चालले असून ते ५० ते ४०: कमी झाले आहे. सुशिक्षित वर्गदेखील गांभिर्याने मतदान करीत नाहीत. मतदानाच्या सुटीचा उपयोग पर्यटन व इतर कामांसाठी केला जातो. यावरून निवडणूक प्रक्रिया व पर्यायाने लोकशाहीवरील विश्वास कमी होत असल्याचे दिसून येतेथोडक्यात मतदानाचे कमी होत चाललेले प्रमाण देखील लोकशाहीपुढील मोठे आव्हान आहे. मतदानचे प्रमाण वाढविण्यासाठी मतदारांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे, त्यांना त्यांच्या अधिकारांची जाणिव करून देणे, लोकशाहीचे स्वरूप समजावून सांगणे तसेच देशाप्रती असणारी कर्तव्ये सांगण्याची गरज आहे. मतदान

जागरूकतेचा अभाव हा लोकशाहीचा मुलभूत दोष आहेत.

(१३) राखीव जागा व आरक्षण – आधुनिक काळात सर्वांना संधी व सर्वांचा विकास या समानतेवर आधारित मुद्यांतर्गत राजकारणदेखील जातीय, वर्णिय व प्रादेशिक आरक्षण दिले जाते. काही जागा अल्पसंख्यांक, स्त्रिया यांच्यासाठी राखीव असतात. या जागांसाठी अनेकदा योग्य उमेदवार किंवा इच्छुक व्यक्ती उपलब्ध नसते. केवळ राखीव जागा भरण्यासाठी उमेदवार असमर्थ असतो. परिणामी लोकशाहीत एक अवांछित असंतुलन निर्माण होते. समानतेच्या तत्वासाठी अनेकदा असमानता दिसून येतेत्यामुळे पात्र उमेदवार मागे पडतो व जातीय तेढ निर्माण होते. म्हणून आरक्षण व राखीव जागा यामुळे समान संधी मिळते की, असंतोष निर्माण होतो असे दुहेरी प्रश्न निर्माण होतातवरील सर्व मुद्दे लोकशाहीपुढील आव्हाने आहेत. पण याशिवाय देखील काही मुद्दे आहेत ते गौण वाटत असले तरी दुर्लक्षित करता येत नाहीत. उदा. नियमांची माहिती नसणे, अविश्वास ठराव आणणे, राजकारणाला चरितार्थाचे साधन बनविणे, वेळकाढू धोरण, खाजगीकरण, प्राधान्यक्रम ठरवितांना अडचणी, स्त्रियांचा राजकारणातील प्रवेश, देशप्रेमाचा अभाव इत्यादी अनेक आव्हाने भारतीय लोकशाहीसमोर आहेत. या सर्व मुद्द्यांवरून असे लक्षात येते की, लोकशाहीस वाचविण्यासाठी तिला जागृत करण्याची गरज आहे. लोकशाहीचे काही अनुत्तरीय प्रश्न सोडविण्याची गरज आहे. मतदानाचा घसरलेला टक्का वाढविण्याची गरज आहे. पण..... यासाठी प्रचंड प्रमाणत धैर्य, चिकाटी व वेळेची गरज आहे. लोकशाही टिकविणे अत्यंत अवघड कार्य आहे. पण प्रयत्न केल्यास तिला पुर्नरूज्जीवीत करता येईल याबाबत शंका नसावीतरूण मतदारांमध्ये लोकशाही पध्दत व लोकशाहीचे महत्व याबाबत जागरूकता निर्माण करण्याचे विशेष धोरण व उपक्रम राबविल्या लोकशाहीपुढील आव्हाने काही प्रमाणात कमी करता येतील व भारतीय लोकशाही एक आदर्श लोकशाही असण्याची ओळख कायम ठेवता येईल जे भूषणवह असेल

सारांश :

शासनाचा एक शुध्द प्रकार म्हणून महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी देखील लोकशाहीचा स्विकार केलास्वातंत्र्य-समता-बंधुता व न्याय हा मुल्यसमूह लोकशाहीचा मुलबंध आहे. लोकशाही ही कोणत्याही गटाची नसून ती लोकांची असते. ती लोकांची व लोकांसाठी असते. जिथे ती लोकांची व लोकांसाठी नसते. तिथे ती खऱ्या अर्थाने लोकशाही असते. लोकशाहीत लोक भयमुक्त, भूकमुक्त, आरोग्यमुक्त व ज्ञानयुक्त असतात हे समजले पाहिजे अशी ज्योतिबांची धारणा होती. लोकशाही हा केवळ शासनाचा प्रकार नाही तर ती समाजजीवनाचे एक अविभाज्य अंग आहेत. मानवी विकासाचे प्रारूप आहे. लोकशाहीमध्ये येच खऱ्या अर्थाने व्यक्तीला सामाजिक व आर्थिक विकासीच समान संधी मिळते म्हणूनच ज्यांनी लोकशाहीची कास धरली त्यांनी भरभराट झाली आणि ज्यांनी लोकशाहीशी नाते तोडले त्यांचा विनाश झाला.

डॉ. आंबेडकरांच्या शब्दात "Democracy is not a form of government but a form of social organization" एकमय लोक म्हणजे राष्ट्र अशी लोकशाहीची व्याख्या करण्यात आली आहे. लोकशाहीत अनेक वास्तविक प्रश्न निर्माण होतात. आव्हाने समोर येतात त्यांचा सामना करून लोकशाही टिकवून ठेवणे हे देखील एक मोठे आव्हानच आहे. भारतीय लोकशाही संदर्भात खालील ओळी पुरेश्या बोलक्या आहेत.

लोकांच्या राज्यात लोकांसाठी नांदते लोकशाही

स्थिरता अन सुरक्षेचे पाठ गिरविते लोकशाही स्वातंत्र्य समता आणि न्याय ही मुलतत्वे गोंजारीत बहरते आदर्श ती भारतीय लोकशाही.

संदर्भग्रंथ सूची :

- दिक्षीत अनिल, भरतीय लोकशाही, नंदिनी पब्लिशिंग हाऊस, पृष्ठ क्र. २८७
- बुकगंगा, भारतीय लोकशाही शाप की वरदान?
- कांबळे प्रा. बाळ, खांदवे डॉ. एकनाथ, भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने, डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे, पृ.क्र. १८२ Review राजकुमार गोंडे
- https://facebook.com लोकशाहीची तत्वे
- Lokshahi marathi blogspot-लोकशाहीची मुळ संकल्पना आणि तत्त्वे प्रश्न १ ते १५ एप्रिल २०१७
- शिंदे प्रा. आर.डी., म. ज्योतीराव फुले यांचे लोकशाहीविषयक विचार लोहा, जि. नांदेड - लेख पुण्यनगरी, एप्रिल १०, २०१९

□□□□□

गर्भाशय नसलेल्या ऊसतोड महिला कामगार

कामिनी आशा हिरामन पवार
समाजकार्यकर्ती, महिला किसान अधिकार मंच, पुणे

सारांश : –

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. भारतामध्ये विविध नकदी पिकांचे उत्पादन केले जाते. त्यामध्ये ऊस आणि कापूस ही प्रामुख्याने संपुर्ण देशभर घेतली जाणारी पिके आहेत. साखर उद्योग हा शेतीवर आधारित असणारा सर्वात मोठा दुसऱ्या क्रमांकाचा उद्योग आहे. महाराष्ट्रातील ऊस शेती व त्यावर आधारित साखर कारखानदारी ही ग्रामीण भागातील आर्थिक, सामाजिक तसेच राजकीय विकासाची प्रतिक ठरलेली आहे. ऊस शेतावरुन कारखान्यापर्यत पोहचविण्यासाठी सर्वात महत्वपूर्ण घटक हा (कोयता) ऊसतोड कामगार असतो. एक पुर्ण कोयता होण्यासाठी महिला व पुरुष अशी जोडी. आवश्यक असते.

ऊसतोडीच्या कामासाठी गाव, घर सोडून स्थलांतर करुन राणावनात उघडयावर राहून सहा महिन्यांचा हा (सिझन) हंगाम पार पाडत असताना. आरोग्याची हेळसांड होते. याचे अनेक प्रतिकुल परिणाम ऊसतोड कामगारावर होतात विशेषत: वैयक्तिक स्वच्छता ठेवणे शक्य होत नाही. यामुळे आरोग्याच्या अनेक समस्यांना त्यांना सामोरे जावे लागते. साखर उत्पादन आणि कोयाता हे एकमेकांवर अवलंबुन असणारे घटक आहेत. त्या अनुषंगाने महिलांचे आरोग्य, काढले जाणारे गर्भाशय त्यांचे होणारे विपरित परिणाम आणि आरोग्य यंत्रणा याचा आढावा सदरील शोध निबंधात घेतलेला आहे.

प्रस्तावना :

गोड साखरेमागे कडू भयाण असे वास्तव आहे. ऊसतोड कामगार महिला हया पुरुषापेक्षा जास्त काम करतात. फडावर ३० ते ४० किलो मोळया उचलुन नेऊन गाडी भरुन देणे. स्वयंपाक आणि इंधनासाठी भटकंती सोबतच लहान मुलांचे संगोपन या सगळया हालाखीच्या आणि धावपळीच्या दैनंदिनी दरम्यान स्वत:ची काळजी घेणे राहून जाते. वैयक्तिक स्वच्छतेचा प्रश्न ऐरणीवर असतो. यातूनच अनेक प्रकारचे संसर्ग होऊन त्यांना गंभीर स्वरुपाचे स्त्री रोग होतात. परिणामी गर्भाशयावर सुज अंगावरुन जाणे यामुळे त्यांचे आरोग्य धोक्यात येते.

मासिकपाळी दरम्यान योग्य स्वच्छता आणि काळजी घेता येत नाही. या दरम्यान त्रास असेल तरी कामाचे खाडे करता येत नाही..म्हणून काहि महिला हे सगळे त्रास टाळण्यासाठी आणि झालेल्या संसर्गापासून मुक्ती मिळवण्यासाठी स्त्री रोग तंज्ञाकडे जाऊन सल्ला घेतात. त्यावेळी त्यांना योग्य औषध उपचार न देता गर्भाशय काढून टाकणे हा एकमेव सल्ला देऊन कॅन्सरची शक्यता सांगुन त्यांच्यावर दडपण आणून भितीचे वातावरण पसरवले जाते.ऊसतोड करणारी कुटुंबे पुन्हा ऊसतोडची उचल घेऊन २० ते २५ हजार रुपये खाजगी हॉस्पीटल मध्ये खर्च करुन गर्भाशय शस्त्रक्रिया करतात. यानंतर या गर्भाशय नसणाऱ्या महिलांवर अनेक साईड

इफेक्ट होतात. विविध आजाराने त्या ग्रस्त होतात. आणि त्यांच्यामध्ये उदासिनता आणि नैराश्य येते. यामुळे त्यांची मानसिक कुचंबना होते. सहा महिन्याचे विस्थापित आयुष्य, संतुलित पोषक आहार आणि आरोग्य सेवा सुविधांचा अभाव व उपलब्ध सेवा सुविधा वेळेवर न मिळणे यामुळे ऊसतोड महिलांच्या आरोग्याच्या समस्या निर्माण होतात.

शोधनिबंधाचे उद्देश :

१) ऊसतोड कामगार महिलांचे गर्भाशय काढण्या मागच्या कारणांचा शोध घेणे.

२) गर्भाशय शस्त्रक्रियेनंतर ऊसतोड कामगार महिलांच्या आरोग्यावर होणाऱ्या विपरित परिणामाचा अभ्यास करणे.

गृहितके :

१) ऊसतोड महिला कामगारांच्या विस्थापित जीवनाचा आरोग्यावर विपरित परिणाम होतो.

२) गर्भाशय शस्त्रक्रियेनंतर होर्मोनल असंतुलन होऊन शारिरिक आणि मानसिक आजारांना सामोरे जावे लागते.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये व्यष्टी अध्ययन या गुणात्मक संशोधन पध्दतीचा व दुय्यम तथ्य संकलन स्त्रोतांचा वापर केला आहे.

व्यष्टी अध्ययन क्र.१ (नांव बदलले आहे)

आशाचा जन्म एका दलित कुंटुंबामध्ये अगदी लहानशा खेडेगावात झाला. शिक्षण नाही गरिबी ८ ते ९ भावंडे आणि छपराचे घर एवढीच संपत्ती होती. अगदी लहान असल्यापासून गुरे संभाळणे, शेतीची व आंब्याची राखण अशी कामे आशा करत होती. वयाच्या ९ व्या वर्षी आत्याच्या मुलाशी विवाह करण्यात आला. ज्यावेळी तिला लग्न म्हणजे काय? संसार काय असतो? हया गोष्टी उमजत नव्हत्या लहान वयातच लग्न झाले पण पाच वर्ष आशा माहेरीच होती. वयाच्या १४ ते १५ व्या वर्षी सासरी तिची पाठवणी करण्यात आली. संसाराची जबाबदारी आशावर आली. वयाच्या १६ व्या वर्षी १९८२ ला आशाला पहिले आपत्य झाले. त्यानंतर १९९० पर्यत तिला अजुन दोन मुले आणि मुलगी झाली. यावेळी संसाराचा गाडा हाकण्यासाठी आणि उदरनिर्वाह सोबत ऊसतोडचे अगदी अवजड काम करु लागली. त्यावेळी उचलीची रक्कम ही अगदी कमीच होती. लहान मुलास गावाकडे माहेरी ठेवुन ऊसतोडीचे काम सुरु झाले. ते २००० साला पर्यत चालुच होते.

ऊसतोडीचे काम करत असताना उघड्यावर राणावणात ह्या टोळयांचे वास्तव्य होते. लाईटची आणि पिण्याच्या पाण्याची कोणती ही खास सुविधा नसायची शेतात कोठे पाणी चालु असेल तेथुन पाणी आणायचे नाही तर वेळ पडल्यास शेताला पाणी देताना एखाद्या खड्डयात साचलेले पाणी पिण्यासाठी भरायचे, चुलीवर पहाटे उठुन स्वयंपाक मिळले त्या इंधनांवर करायची ते ही अंधारातच चिमणीचा मिण मिणता प्रकाश कोपीमध्ये असायचा. सतत विना विश्रांती चालु असलेल्या कामामुळे शारिरीक त्रास होऊ लागला. मासीक पाळी दरम्यान पोटात दुखने, जास्त प्रमाणात रक्तस्त्राव यामुळे आशा खुपच कमजोर झाली. या आजारातुन मुक्त व्हावे यासाठी अनेक लहान मोठया दवाखान्यामध्ये उपचार घेतले. वैदु, झाडपाला, नवस, सकुन, बघणे, हे सगळे उपचार करुन झाले परंतु गुण कुठलाच आला नाही.

ऊसतोडीचे काम या आजारा दरम्यानही चालुच होते. ऊसाच्या फडाजवळ कोप्या करन राहत असताना मासिक पाळी दरम्यान वापरला जाणारा कपडा उघडपणे धुता येत नसे. तो कपडा कसा तरी हिसळुन आडोशाला अर्धाकाचा वाळवून पुन्हा तोच वापरला जाई. जुन्या

सुती लुगडयाची ही फडकी सहा महिने तीच वापरायची कडक उन्हात न वाळवल्याने त्याला कुबंट वास येई, वापर झााला की कोठेतरी आडबाजुला कोचुन ठेवायची आणि पुन्हा पुढच्यावेळी तोच वापरायची. अचानक फडावर काम करत असताना फडावर पाळी आली तर कोपीवर येता येत नसे. सर्वांनी समान काम करणे हा ऊसतोडीचा अलिखीत नियमच असतो. कामाचे खाड झाल तर दंड असतो. हयावेळी सोबत असणार एखाद कापड वापरायच किंवा मोळी वाहुन नेण्यासाठी असणारी चुंबळ ही वेळ प्रसंगी अंगाखाली घ्यायची, यामुळे पुरळ येणे, संसर्ग होणे, खाज सुटणे, हया गोष्टी व्हायच्या काम तर करावेच लागे.फडावर पाळी दरम्यान भिजलेले कापड जवळपास किंवा शेतातील पाठामध्ये साठलेल्या पाण्यात कसतरी हिसळून घेऊन थोड सुकल कि पुन्हा तेच वापरायच, असा महिलांचा क्रमच ठरलेला असतो.

आशाला पांढरे अंगावरुन जाणे आणि पोटदुखी खुप वाढल्याने तिला दिवसभर रोज एक कपडा वापरावा लागत असे. कपडा घासून जखमा झाल्या होत्या. हया सगळया त्रासाला कंटाळुन २००० साली गर्भाशय काढुन टाकायचे म्हणजे हे सगळेच त्रास संपतील ज्या त्रासामुळे ऊसतोडीच्या कामात अडथळा येतो. डॉक्टरचा सल्ला घेऊन १० सप्टेंबर २००० साली गर्भाशय काढण्याची शस्त्रक्रिया झााली. यावेळी रक्त चढविण्यात आले. शस्त्रक्रिया दरम्यान एका पायावर भुलीचा असर झााल्याने तो काम वाळला आहे. चालताना फरफटत आहे. डॉक्टरांनी पिशवीच खराब झाली आहे असे सांगितल्याने ऊसतोडीची उचल घेऊन त्यावेळी १४ ते १५ हजार रुपये खर्च करुन हे ऑपरेशन करण्यात आले. एक त्रास कमी झाला परंतु अनेक छोटे. मोठे आजार मोफत मिळाले मानपाठ दुखी, सांधेदुखी, पायाचे फरफटणे, कमी झालेले वनज, अशक्तपणा, या सोबत आशा जीवन जगत आहे. आता ऊसतोडी बंद झाली आहे. पण ऊसतोडीमुळे शरीराचा महत्वपुर्ण घटक किंवा बाईचा बाईपण गमवावं लागलं ही आशाची व्यथा आहे.

बीड जिल्हा हा ऊसतोड कामगारांचा जिल्हा आहे. डोंगर पटटयात राहणाऱ्या, अल्पभुधारक, भुमिहीन, दलित, सवर्ण, इतर मागास ऊसतोड महिला कामगार हया समस्येने ग्रस्त आहेत. बीड, धारुर, वडवणी तालुकयातील काही गावांमध्ये ५० पेक्षा जास्त महिलांची गर्भाशये काढलेली आहेत. प्रत्येकक गावात अशा कितीतरी आशा नैराश्यपुर्ण आणि अस्थिरतचे जीवन जगत आहेत.

मकाम संस्थेने ऊसतोड कामगार १०२४ महिलांच्या केलेल्या अभ्यासातून गर्भपिशवी काढण्याचे मुख्य कारण पोटदुखी ६९ टक्के महिलांच्या संदर्भात आहे. पांढरे अंगावरुन जाणे ३९ टक्के तर मासिक पाळीत होणारा त्रास ४६ टक्के आहे. फडावर काम करत असताना गर्भपात होण्याचे प्रमाण १८ वर्षाखालील महिलांमध्ये जास्त आहे. मकाम महिला किसान अधिकार मंच ही संघटना आणि अनेक स्वयंसेवी संस्था ऊसतोड महिलांच्या आरोग्य विषयक आणि सामाजिक, आर्थिक अडचणी कशा सोडवता येतील या प्रश्नावर भर देऊन काम करत आहेत. सरकारचे लक्ष या मुदयावर असावे यासाठी प्रयत्नशील आहेत.

व्यष्टी अध्ययन क्र.२

सोजर यांनी दलित कुटुंबातील दारिचय अनुभवलेले आहे. माहेरी दोन्हीकडे सारखीच परिस्थिती होतीत्र लग्न अगदीच लहानपणी झालेले गावामध्ये रोजगार उपलब्ध नाही. स्वत:चे आणि कुटुंबाचे पालन पोषण करण्याची जबाबदारी सोजर व तिच्या पतीची अर्थाजर्नासाठी अगदी लहान वयापासूनच ऊसतोड ऊसतोडणीचे काम सोजर आणि तिचे पती करत होते.

ऊसतोडणीचे काम करत असताना एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी वारंवार स्थलांतर करावे लागते. ऊसतोडीच्या कामामध्ये कोणत्याही कारणासाठी सुट दिली जात नाही. अगदी एखाद्या महिलेस फडावर मासिक पाळी आली तरी तिला कामाचा तो दिवस भरावाच लागतो. होणारा त्रास आणि रक्तस्त्राव थांबवण्यासाठी सोबत असणारा एखादा वापरातला कपडा किंवा पोत्याचा तुकडा किंवा डोक्यावर मोळी खाली घ्यावयाचे चुंबळीचे कापड फडावर असताना वापरावे लागत असे.

बालविवाहामुळे लवकर आलेले मातृत्व आणि डिलेवरीनंतर लगेच महिन्याच्या आत करावे लागणारे ऊसतोडीचे अवजड काम यामुळे सोजर यांच्या आरोग्यावर विपरित परिणाम होऊ लागले. एक बाळंतपण तर फडाच्या ठिकाणी झाले. कोणतीही वैद्यकिय सेवा नाही. सुरक्षितता व औषधोपचार सेवा नाही. सुरक्षितता व औषधोपचार त्यांना मिळाले नाही. सात दिवस झाले की,सकाळी उठुन स्वयंपाक करुन देणे असे काम सुरु झाले. डिलेवरी नंतर २१ व्या दिवशी पुन्हा ऊसतोडीचे काम सुरु करण्यात आले. २० दिवस झालेले कामाचे खाडे, बुडालेला रोजगार आणि भरावा लागणारा दंड यामुळे सोजरच्या पतीची तिच्यावर चिडचिड होऊ लागली. दररोजच्या वागणुकीला आणि किटकिटीस कंटाळुन सोजर अगदी लहान बाळाला घेऊन ऊसतोडीचे काम करु लागली. ऊसाच्या मोळयाच्या सावलीत बाळाचे अंथरुन घालून त्यांच्याकडे लक्ष देत सोजरचे काम चालु असे. ३० ते ४० किलो वजनाची मोठी डोक्यावर घेऊन गाडी भरुन देण्यासाठी सतत तासभर या कामाची धावपळ करावी लागते. डिलेवरीनंतर सोजरला कसलाही आराम मिळाला नाही. अंगावरुन लाल पदर जाऊ लागला. सुरुवातीला याचे गंभीर स्वरुप तिच्या लक्षात आले नाही. हळू हळू हे वाढु लागले. कोप्याच्या जवळच असणाऱ्या गावामध्ये जो दवाखाना होता तेथे जाऊन गोळया औषधे घेतले, झाडपाल्याची औषधे घेतली. कुणिही कोणताही उपाय सांगितला तरीही केला. अनुभवी आणि वयस्क महिलांनी जी घरगुती औषधे करण्यास सांगितली ती सर्व करुन झाली. देवाला सांकडे आणि नवस देखील केले. कर्नाटकात ऊसतोडीस जात असल्यामुळे तेथील लोकांची भाषा समजत नव्हती. संभाषणात अडथळा येत होता म्हणुन तेथील औषधोपचार बंद करण्यात आले.

हंगाम संपवुन गावी परत आल्यानंतर बीड येथील स्त्री रोगतज्ञांकडून उपचार आणि सल्ला घेण्यात आला. औषधोपचारानंतर अंगावरुन जाणे थांबले परंतु ऊसतोड थांबली नाही. पुन्हा नवा हंगाम, नवा कारखाना आणि तेच कोयतं मुला बाळांना सोबत घेवुन सुरु झाला. २००८ साली डोक्यावर मोळी घेवुन ट्रक भरुन देत असताना मोळीवर देण्यासाठी जोरा लावला आणि पोटाला झटका बसल्याचे जाणवले याच अपघाताने त्यांचे अंग बाहेर पडले यालाच योनीभ्रंश ;थ्मउंस हमदपजंस चतवजतनेपवदद्ध असे म्हणतात. सोजरला बध्दकोष्टतेचा त्रास ही होता हया विकारामुळे त्यांच्यामध्ये उदासिनता निर्माण झाली. सर्वापासून अलिप्त राहू लागल्या. कोठे जाण्याची लाज वाटु लागली. एकटेपणा त्यांचा सोबती झाला. त्या एक दोन वर्षा पर्यंतच ऊसतोडीचे काम बंद झाले. बीड येथील नावाजलेल्या स्त्री रोग तज्ञांचा सल्ला सोजर ताईनी घेतला. अंग बाहे पडण्याची त्यांची तिसरी पायरी होती. गर्भाशय पुर्ण बाहेर आले होते. लघवीस त्रास होत होता. तो सर्व भाग नाजुक असल्याने कपडा घासून तो भाग काळा होवु लागला होता. त्यावर उपाय हा शस्त्रक्रिया करुन गर्भाशय काढणे हाच होता.

२०१० साली सोजर ताईचे ऑपरेशन करुन गर्भाशय काढण्यात आले त्यावेळी १०,००० ते १२,०००

हजार रुपये खर्च त्यांना आला. खाजगी हॉस्पिटलमध्ये हे ऑपरेशन करण्यात आले. सरकारी रुग्णालात का उपचार केला नाही यावर त्यांचे मत असे होते की, वेळ खुप जातो. योग्य काळजी घेतली जात नाही. आता दहा वर्षानंतरही त्या ऊसतोडी करतात. सध्या त्यांना जास्त ओझा नेणे शक्य होत नाही. सतत मानपाट दुखीचा त्रास आहे. गावांकडे आले की, मोलमजुरी आणि कारखाने सुरु झाले की, ऊसतोडी हा त्यांच्या जिवनाचे चक्र गाडीच्या चाका सोबत करकर न करता चालु आहे. सोजरच्या छोटयाश्या गावात ४० ते ५० महिला हया गर्भाशय नसलेल्या आहेत. यातील सर्वानीच ऊसतोडी केलेली आहे. काही जणी आजही करत आहेत. त्यांच्या तिन्ही पिढया हया ऊसतोड कामगारच आहेत. सासु सासरे आणि आई वडील ऊसतोड कामगार आहेत. त्यांचे मुले ही ऊसतोड कामगारच आहेत. मुलांच शिक्षण अर्धवट सोडलेले आहे. मुलीचे बाल विवाह झालेले आहेत. गावात रोजगार उपलब्ध नसल्याने पोट भरण्यासाठी ही भटकंती अविरत सुरु आहे.

व्यष्टी अध्ययन क्र.३

मसुरा हया दलित कुटुंबातील आपल्या आई वडीलांना असणारी एकुलती एकच मुलगी. आई वडीलांनी काबाड कष्ट करुन तिचे संगोपन केले. आई वडील मिळेल ते काम करुन आपल्या एकुलत्या एक लेकीचे लाड करत होते. वयात मुलगी आली की, थोडं सधन कुटुंब पाहून मसुराचा विवाह वयाच्या १४ व्या वर्षी करण्यात आला. सासरी थोडया शेळया मेंढया आणि ४ ते ५ एकर चांगली शेती होती. सर्वकाही छान आणि योग्य प्रकारे चालु होते. मसुराचे पती देखील एकुलते एक होते.

लग्नानंतर २ वर्षानी पहिले आपत्य झाले. संसार फुलू लागला. यातच तिच्या पतिला दारुचे व्यसन लागले, कोणत्याही कामाकडे लक्ष नाही. सर्वच जबाबदारी मसुरावर आली. मसुराचे आइ वडील आपल्या लेकीला कामात हातभार लागावा म्हणुन तिथेच येवुन राहु लागले. मसुराचा पती व्यसनाच्या आहारी गेला. कोणत्याही व्यक्तीकडून उसनवार घेवू लागला. कालांतराने शेत गहाण पडले. पाच मुली आणि एक मुलगा अशी सहा लेकरे घेऊन मसुरा सर्व काही पाहत होती. त्याच मोठया दोन मुलींचे विवाह केले. त्यावेळी कर्ज झाले आणि अजुन एकरभर शेत गहाण पडले. शेत सोडवण्यासाठी ऊसतोडीची उचल घेणे हाच एकमेव पर्याय मसुराकडे होता. मसुरा तिचा पती आणि एक मुलगी असे दीड कोयत ऊसतोडीचे काम करु लागले. मसुराचे आई वडील ही आपल्या लेकीस मदत व्हावी म्हणुन विट भटटीची दीड लाख उचल घेतली. मसुराच्या १४ ते १५ वर्षाच्या मुलास सोबत घेवुन काम करु लागले याच ऊसतोडीच्या दरम्यान मसुराला पोट दुखीचा त्रास होवु लागला. ऊसतोडीच्या सहा महिन्याच्या सिझनमध्ये तिन तीनच महिने काम केले. लाल अंगावरुन जावु लागल्याने तिला काम होत नसे. मुलगी आणि तिचा पती एक कोयता म्हणुन काम करु लागले. मसुरा स्वयंपाक पाणी कोप्यावर राहुन करु लागली. दोन ते तीन वर्षे हे गंभीर दुखणे अंगावर काढले. त्रास कमी व्हावा आणि आजार नाहीसा व्हावा यासाठी अनेक डॉक्टरकडे ट्रिटमेंट घेतली. परंतु लाल अंगावरुन जाणे बंद झाले नाही. ऊसतोडीचे पुढील सिझन ही दुखण घेवुन पार पडले.

ऊसतोडणीच्या ठिकाणी दररोज घेतलेले फडके वेळेत बदलणे होत नव्हते. जास्त वेळ फडावर काम करत असल्याने, सवर्च कायते सोबत असतात पुरेसे पाणी उपलब्ध नसते, ऊसावर वेगवेगळया प्रकारचे किड असतात यामुळे त्रास होईल. फडक वाळ घातलं तर कोणी पुरुष पाहिलं, हया सगळया गोष्टींचा विचार करुनच

फडावर कापड बदलले जात नसे. कोपीवर अंधारात सकाळी लवकर उटुन पटकन कापड धुवून, थोडावेळ सुकण्यासाठी टाकले जाते. पुरुष मंडळी त्या बाजुला येणाच्या आगोदर कापड बाजुला ठेवावा लागतो. मासिक पाळीच्या एक दोन दिवस आगोदर अंगावरुन जात नसे मासिक पाळी आल्यानंतर पुन्हा थांबतच नसे. औषधोपचार घेतल्यावर थोडया दिवस फरक जाणवे. पुन्हा अजून अंगावरुन जाण्यामुळे मसुरा अगदी अशक्त आणि रोड झाली होती. तिच्या मनात उदासिनता भरली होती. तणाव वाढत चालला होता. शेवटी तिने शासकीय जिल्हा रुग्णालय बीड येथे धाव घेतली. सुरुवातीला १५ दिवसांचाा औषध गोळयांचा कोर्स देण्यात आला. त्यानंतर तपासणीसाठी बोलवण्यात आले. तपासणीच्या अहवालानंतर पिशवी काढावी. लागणार असल्याचे सांगण्यात आले. ८ दिवसात दवाखान्यात ॲडमिट होण्यास सांगितले मसुराने सर्व व्यवस्थीत विचार करुन अतिरिक्त होणारा खर्च टाळण्यासाठी दवाखान्यात ॲडमिट होण्याचा निर्णय घेतला. मसुरा दवाखान्यात ॲडमिट झाली. २०१७ १८ मध्ये अखेर मसुराच्या गर्भपिशवीचे ऑपरेशन करण्यात केल्यामुळे खर्च झाला नाही. सर्व सेवा मोफत मिळाल्या आजही मसुराचे एक एकर शेत सावकराकडे गहाण पडलेले आहे. ऑपरेश नंतर लगेच दोन महिन्यात मसुरा पुन्हा ऊसतोडीसाठी गेली. मुलींच्या लग्नाचे कर्ज फेडत आहे. मोठया झालेल्या मुली आई मसुराचे आई वडील शेतीची देखभाल ते ऊसतोडीवर गेल्यावर करतात. घरच्या घरी किंवा सावडीने कामे करुन घेतात. मुलगा ही कर्ज फेडण्यासाठी हातभार लागावा. शेत सावकराकडून सुटावे म्हणून रात्रदिवस ऑटो चालक म्हणुन काम करत आहे. गर्भपिशवी काढल्यापासून हातपाय जास्त दुखतात लवकर थकवा जाणवतो.

मसुरा हया सगळया आरोग्याच्या समस्यांना तोंड देतच, संसार संभाळत आहे. ऊसतोडीची उचल घेवुन लोकांचे कर्ज थोडे थोडे फेडत आहे. सरकारी दवाखान्यात दिल्या जाणाऱ्या सेवेविषयी मसुरा समाधानी वाटत आहे. शेत सुटेपर्यत ऊसतोडी करण्याचा मसुरा आणि तिचे पती यांचा निर्णय आहे. मसुराच्या पतीने दारुचे व्यसन सोडले आहे. पत्नी सोबत मिळुन ऊसतोडीचे काम करत आहेत. शेतकरी असूनही कर्जबाजारी असल्याने ऊसतोडीसाठी या कुटुंबास स्थलांतर करावे लागत आहे. एक रक्कम आणि बिना व्याज पैसा हातात येतो. त्यामुळे ग्रामीण भागातील स्त्री पुरुष ऊसतोडी हा पर्याय निवडतात. परिणामी दुसरा जिल्हा, विभाग, राज्य या ठिकाणी कामासाठी सतत स्थलांतररित होतात. या दरम्यान आरोग्याकडे अपुऱ्या सेवा सुविधांमुळे दुर्लक्ष होते आणि अनेक आजार उदभवतात. विविध विकार जडतात.

निष्कर्ष :

१) ऊसतोड कामगार महिलांच्या उघडयावरील वास्तव्याने जीवन दिनसचर्येत प्रचंड बदल झालेला आहे.

२) ऊसतोड कामगार महिला रुढी परंपरा आणि व्रत वैकल्प या अंधश्रध्देत अडकलेल्या आहेत.

३) ऊसतोड कामगार महिला कामगारांना सकस पोषक आहाराची कमतरता आणि अवजड काम यामुळे महिलांचे कुपोषण आणि ॲनिमिया वाढत आहे.

४) कामाचे खाडे टाळावे. आणि मासिक पाळीतील त्रास होऊ नये यासाठी गर्भाशय शस्त्रक्रिया करण्याची मानसिक तयारी महिला करतात.

५) ऊसतोड कामगार महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत जास्त काम घरकाम फडावरील काम व बालसंगोपन यामुळे जास्त शारिरीक झीज होते.

६) कोप्यावर बाथरुम आणि पुरेसे पाणी उपलब्ध

नसल्याने योग्य प्रकारे स्वच्छता मासिक पाळी दरम्यान महिलांना ठेवता येत नाही त्यामुळे अनेक आजारांचा प्रादुर्भाव होतो.

शिफारशी :

१) ऊसतोड कामगार महिलांसाठी विशेष आरोग्य योजना राबविणे अत्यावश्यक आहे.

२) गर्भाशय काढलेल्या ऊसतोड कामगार महिलासाठी ६ ६ महिन्याच्या अंतराने गावोगावी किंवा उपकेंचानिहाय आरोग्य तपासणी शिबीराचे आयोजन करणे गरजेचे आहे.

३) प्राथमिक आरोग्य केंचामध्ये गर्भाशय काढलेल्या महिलांना मोफत औषधोपचार मिळणे आवश्यक आहे.(सर्व मेडिसिन्स मोफत)

४) कमी वयातील मातृत्व आणि गर्भपात टाळण्यासाठी बालविवाह रोखणे अत्यंत गरजेचे आहे.

५) ऊसतोड महिला कामगारांना शासनामार्फत सकस आणि पोषक आहार उपलब्ध करुन गरजेचे आहे.

६) ऊसतोड महिला कामगारांच्या विविध समस्यांवर संशोधन होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

Baxi, Upendra (1994). Towards the liberation of women's studies. In Inhuman wrongs and Human rights: Unconventional essays (pp. 55–68

Basu, Amrita. *Two Faces of Protest: Contrasting modes of Women's activism in India*. Berkley, University of California Press, 1992.

Changing status of women in West Bengal, 1970-2000: the challenge ahead.— New Delhi: Sage Publications, 2005. 263

Calman, Leslie J. *Toward Empowerment: Women and movement politics in India*. Boulder, Westview Press, 1992.

Chaudhuri, Maitrayee. *Indian Women's Movement Reform and Revival*. New Delhi, Radiant Publishers, 1993. Distributed by Advent Books, New York, N.Y. 10017

Encyclopaedia of gender equality through women empowerment. — New Delhi: Sarup & Sons, 2005. 223p.

Gender and employment in India.— New Delhi: Vikas Publishing, 1999. xiii,439p.

International Institute for Population sciences (IIPS) and ICF 2018. National family Health survy (NFHS-4) India 2015-16 Maharashtra Mumbai IIPS

Jacobson, Doranne. *"Indian Women in the process of development" Journal of International Affairs*. (Special issue on Women and Change in the developing world) v30#2, p.211-42, 1967-77

Kumar, Ashok. *Indian Women Towards 21st century*. New Delhi, Criterion Publications, 1989

Mazumdar, Veena (1994). Women's studies and women's movement in India: An overview. Women's Studies Quarterly, 22(3–4), 42–54

Mary E. John (Ed.), Women's Studies Reader. New Delhi: Penguin Books, 2008. 657 pages. 599

National Council of Women of India. Women of India, ed by Tara Ali Baig. Delhi, Government of India Press. 1958.

Phadke, Shilpa (2003). Thirty years on: Women's studies reflects on women's movement. Economic and Political Weekly, 38(43), 4567–4576

Poonacha, Veena (1994). Gendered steps: Review of two decades of women's movement and women's studies. Economic and Political Weekly, 29(13), 725–728

Multidisciplinary National Research Journal
ISSN No. 2319-6289

Saheli. 2000. Quinacrine: A sordid story of chemical sterilizations of women. Saheli: New Delhi.

Violence against women the bloody footprints. ed. by Pauline B. Bart and Eileen Geil Moran. Newbury Park, Sage, 1993.

Women in the new Asia: The changing social roles of men and women in South and South-east Asia. ed by Barbara E. Ward. Paris, UNESCO. 1964.

Women in third world: A historical bibliography, ed by Pamela R. Byrne and Sizanne R. Ontiveros. Santa Barbara, ABC-CLIO, 1986.

Women's education in India ed by Agrawal, S. P, and Aggarwal, J. C.. Concepts in Communication Informatics and Librarianship-13. New Delhi, Concept Publishing, 1992.

Women's resource and national development: A perspective, ed by Rajkumari Chandrasekhar. New Delhi,Gaurav Publishing House, 1992.

https:// www& loksatta & com-cdn-amproject.org/ v/s/

www.losatta.com/chatarang & news ltargets & of zero percents child & marriage & 6551255/ lte amp-si

https//www.dainikprabhart.com/increase& in& violence & against & women

The Hindu businessline on April 8,2019 by Ramesham Judhaw.

Www. The hindubusinessline.com

www.downtoearth.org.in.- "They stole my womts Doctors mislead thousand of women to get their uterus's removed by kundan pandey 12/03/20

www.bbc.com.why are menstrudating women in India removing their wombs? By geeta pandey BBC News Delhi.

The Hindu – A Harvest of crushed hopes : why number of hysterectomies are high in Maharashthitars' Beed district – Jyoti shelar-10 August 2019.

The new Indian Express : over 13,000 female sugarecane workers in Beed have undergone uterus removal surgery says probe panel By- Abhijit Mulye- Express news service/ published : 29th august 209 07:28Pm

Mumbai mirror : Beed Hsterecto my operations govt. makes healty check-up compulsory for sugarcane cutting women laboures by – Shruti Glanapaty – Aug 29,2019.

www.theweak.in 2018/122/25,30,000 women removed uterus to avoid wage loss: Maharashtra cong. Leader writes to Thackeray.

□□□□□

बहिणाबाईच्या कवितेतून होणारे ग्रामीण जीवनातील वास्तवाचे दर्शन

नरेश दे. आंबिलकर
मराठी विभाग प्रमुख,
श्री. नरेंद्र तिडके महाविद्यालय, रामटेक. जि. नागपूर, महाराष्ट्र

'कृषिमूलहि जीवनम्' कृषि ही मानवी जीवन व्यवस्थेचा पाया आहे. भारतीय खेड्यांची रचना, समाजव्यवस्था बघितली की या जगण्याचे वेगळेपण लक्षात येते ती पुष्कळशी स्वतंत्र, स्वयंपूर्ण आणि वैशिष्टपूर्ण अशी आहे. युगानुयुगापासून चालत आलेल्या या रचनेमुळे येथील माणसांच्या जगण्याची एक विशिष्ट अशी 'रीत' साकार होत आली.

कृषिजीवन हेच ग्रामसंस्कृतीच्या केंद्रस्थानी आहे. त्यामुळे जी संस्कृती निर्माण झाली ती कृषिसंस्कृती होय कृषिजीवनाला केंद्रस्थानी ठेवूनच इथले उत्सव, सण, परंपरा,रुढी या सर्व गोष्टी निर्माण झालेल्या आहेत. भारतीय सण उत्सवासंबधी पुराणामधून कोणत्याही कथा आलेल्या असल्या तरी त्यांचे खरे नाते कृषिजीवनाशीच आहे. पोळा, दसरा, दिवाळी, गुढीपाडवा, अक्षयतृतीया इत्यादी सणांचे नाते केवळ कृषिसंस्कृतीशीच आहे हे उघड आहे. किंबहुना संपूर्ण भारतीय संस्कृतीच मुळी कृषिनिष्ठ आहे. शेतीची कामे आणि शेतीतून निर्माण होणारी पिके यांचे आणि सण उत्सवांचे एक आंतरिक नाते आहे. या ग्रामीण जीवनाच्या वास्तवाचे दर्शन बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यातून पदोपदी घडते. बहिणाबाईची कविता स्वत:च्या जीवनानुभवातून आविष्कृत झालेंली आहे. व्यगित भावभावनांना समष्टीचा संदर्भ देण्याचे तिचे सामर्थ्य अनमोल आहे. अशा अभिव्यीतून सुभाषितवजा विचारकण त्यांच्या आशयाभिव्यीच्या अनुषंगाने त्यांच्या काव्यातून विखुरलेले आढळतात. त्यामागे वैचारिक चिंततनापेक्षा अनुभवातून आलेले शहाणपण व्यक्त झाले आहे.

शेतकऱ्यांच्या मनाचे अत्यंत हृदयद्रावक चित्र बहिणाईच्या काव्यात रेखाटलेले आहे. महाराष्ट्रातील भोळया, भाविक, कष्टाळू आणि समाधानी शेतकऱ्यांच्या संसाराचे करुण काव्य बाळबोध आणि जिवंत जिव्हाळयाने बहिणाईच्या गाण्यातून प्रकट झालेले आहे. ग्रामीण भागातील सावकारामुळे शेतकऱ्यांच्या होणाऱ्या पिळवणूकीवर बहिणाबाई म्हणतात.-

सावकारा, तुझं मन
मन मोहरी एवढं
तुझं राकेसाचं डाच
तुझं पोट रे केव्हंढ?
अरे पांडुरंगा, तुझी
कशी भक्ती करु सांग?
तुझ्या रुपाआड येतं
सावकाराचं रे सोंग!

बहिणाबाईच्या काव्याचे वैशिष्टय हे की मानवी जीवनाकडे बघण्याचे एक स्पष्ट आणि प्रभावी तत्त्वज्ञान त्यांच्याजवळ होते. एखाद्या बुद्धिमान तत्वज्ञाची किंवा महाकवीची जणू काही प्रतिभाच त्यांना प्राप्त झालेली होती. म्हणून त्यांच्या काव्याचा सर्व आविष्कार सुभाषितांचा आहे आणि त्यांचा आत्मा उपरोधी

विनोदाचा आहे. मनाच्याबाबतीत एखाद्या मानसशास्त्रज्ञांलाही जमणार नाही असे विश्लेषण आणि चिंतन बहिणाबाईने केले आहे.

मन वढाय वढाय
उभ्या पिकातलं ढोर
किती हाकला हाकला
फिरी येतं पिकांवर
मन जह्यरी जह्यरी
याचं न्यार रे तंतर
अरे, इंचू, साप बरा
त्याले उतारे मंतर!
मन एवढं एवढं
जसा खाकसचा दाना
मन कंवढं केवढं?
आभायात बी मायेना

प्रसिद्ध कवयित्री इंदिरा संत बहिणाबाईच्या काव्याविषयी उद्गार काढतात 'बहिणाबाईच्या कविता प्रसिद्ध झाल्यानंतर मान्यवर रसिकांनी, कवीनी, समीक्षकांनी त्यांना निसर्गकन्या म्हणून गौरविले त्या निसर्गकन्या आहेतच तसेच त्या भूमिकन्या आहेत.'

त्यांनी संसारात जे जे सोसले त्यांचे त्यांच्या प्रतिभेने अश्रूचे थेंब तयार केले. हे अश्रू सुखाचे, दुःखाचे, करुणेचे आहेत त्यात दुःखाचा आक्रस्ताळेपणा नाही किंवा आनंदाचा कल्लोळ नाही किंवा दुष्टाव्याचा द्वेष नाही तर केवळ करुणा आहे.

जमिनीत मशागत करतांना पाखरांवर जनावरांवर माया करतांना, पाऊस-पाण्याने हरखून जाताना त्यांच्या प्रतिभेने जे टिपले ते ज्वारीच्या कसदार दाण्यातील दुधाच्या थेंबासारखे गोड आणि रसरशीत भुलवणारे,स्तिमित करणारे आहे.

अरे खोप्यामधी खोपा
सुगरणीचा चांगला
देखा पिलासाठी तिनं
झोका झाडाले टांगला
सुगरीन सुगरीन
अशी माझी रे चतुर
तिले जलमाचा संगाती
मिये गन्यागंप्या नर
तिची उलूशीच चोच
तेच दात तेच ओठ
तुले देले रे देवानं
दोन हात दहा बोट?

घरकामात शेतकामात वावरताना जे जे अनुभव त्यांना आले त्यांचे त्यांनी चिंतन केले त्या चिंतनातून त्यांच्या प्रतिभेने बनवले दवाचे थेंब अगदी नितळ आहेत. ज्यात अजूनही निरखून पाहावे असे वाटणारे, माणुसकीचे दर्शन घडवणारे, निसर्गात परमेश्वराला पहायला लावणारे सदा सतेज आणि सदा प्रसन्न असे आहेत. बहिणाबाईची गाणी म्हणजे हा असा जडावाचा तीनपदरी हार आहे.

धरत्रीच्या कुशीमधी
बीयबियानं निजली
वऱ्हे पसरली माटी
जशी शाल पांघरली
बीय टरारे भुईत
सर्वे कोंब आले वऱ्हे
गह्यरलं शेत जसं
आंगावरती शहारे
टाया वाजवती पानं
दंग देवाच्याभजनी
जसे करती कारोन्या
होऊ दे रे आबादानी

बहिणाबाईच्या कवितेचा एक खास रंग आहे. मातीचा पाना फुलांचा ग्रामीण जीवनाचा, खानदेशी

वऱ्हाडी भाषेचा घमघमणारा सुवास त्यांच्या कवितेतल्या प्रत्येक ओळीला येतो.

शेती व शेतीची नानाविध कामे या साऱ्यावर बहिणाबाईनी अतिसुंदर टिप्पणी केलेली आहे. दिनक्रमातले कुठलेही काम त्यांच्या स्पर्शातून सुटत नाही. बहिणाबाई तुमच्या आमच्या लेखी न शिकलेल्या, अशिक्षित पण त्यांनी एक सर्वात मोठा ग्रंथ बारकाईने वाचला होता तो म्हणजे जीवनग्रंथ त्यातून त्यांनी स्वत:साठी म्हणून एक हृदयंगम तत्त्वज्ञानही तयार केले होते. ते सुशिक्षितानाही मान खाली घालायला लावेल विचारप्रवण करेल असे आहे.

बहिणाबाईचा प्रत्येक अनुभव वाचकाला काही ना काही तरी सांगून जातांना दिसतो. त्यांचा प्रत्येक अनुभव बोलका होतो. तो अनेक गोष्टींची आपणास जाणीव करुन देतो. प्रसंग कितीही साधा असो, नित्य स्वरुपाचा असो की सर्वसामान्य पातळीवरचा असो त्यात विविधता, विचारधन, व्यापकता गवसते बहिणाबाईच्या प्रतिभाशक्तीचे शेतातील एखाद्या विहिरीवरील मोटेचं जरी उदाहरण घेतल तरी याची सत्यता आपणास पटल्यावाचून राहत नाही. त्यांच्या मोट हाकलतो एक या कवितेतून याचा प्रत्येय येतो.

येहेरीत दोन मोटा
दोन्हीमधी पानी एक
आडोयाले कना, चाक
दोन्हीमधी गती एक
उतरनी-चढनीचे
नाव दोन धाव एक
मोट हाकलतो एक
जीव पोसतो कितीक?

बहिणाबाईच काव्य म्हणजे सुविचारांची खाण! मानवी हिताची कळकळ असणाऱ्या तत्वज्ञानाचा अमोल ठेवा आहे. कर्मयोगाच अखंड स्तोत्र आहे.

बहिणाबाईची निरीक्षण शक्ती किती सूक्ष्म आहे त्यांचा जीवनाविषयक दृष्टिकोन किती विशाल आहे हे आपल्या प्रत्ययाला तर येतेचं पण त्याचबरोबर त्यांना कर्तव्याची जाणीव असल्याचे, सर्वाची सत्कर्मी रती वाढो अशी आत्यंतिक ओढ असल्याची जाणीवही होते. देव दिसला देंव कुठे ह्या कवितेत त्या म्हणतात -

सदा जगाच्या कारनी
चंदनापरी जो झीजला
अरे सोतामंधी त्याले
देव दिसला दिसला
सोता झाला रे दगड
घाव टाकीचा सोसला
अरे दगडात त्याले
देव दिसला दिसला

अगदी रोजच्या साध्या साध्या गोष्टींच्या आधारे फार मोठ तत्वज्ञान सांगण्याची त्यांची हातोटी होती ही उल्लेखनीय आहे. त्यांच्या माझ्या जीवा या कवितेतील पुढील ओवी जीवनाचा आशय सांगतात.

आला सास, गेला सास
जीवा तुझं रे तंतर
अरे जगनं-मरनं
एका सासाचं अंतर!
येरे येरे माझ्या जीवा
काम पडलं अमाप
काम करता करता
देख देवाजीचं रुप
ऐक ऐक माझ्या जीवा
पीडालेयाचं कन्हनं?
देरे गांजल्याले हात
त्याचं ऐक रे म्हनंन

त्यांची संसार ही कविताही अशीच बोधपर आहे. जीवन आनंदानं जगल पाहिजे जी संकटं येतील त्यांच्यावर

मात करुन जीवनाचा आनंद लुटायला हवा असही त्यांना वाटत. संसाराबद्दलची त्यांची प्रसिद्ध कविता परिपूर्ण संसाराची व्याख्या सांगते.-

अरे, संसार संसार
नही रडनं कुढनं
येडया, गयातला हार
म्हनू नको रे लोढनं!
अरे, संसार संसार
खीरा येलावराचा तोड
एका तोंडा मधी कडू
बाकी सर्वा लागे गोड
अरे संसार संसार
म्हनू नको रे भीलवा
त्याले गोड भीमफूलं
मधी गोडंब्याचा ठेवा
देखा संसार संसार
शेंग वरतून काटे
अरे, वरतून काटे
मधी चिकन सागरगोटे
ऐका संसार संसार
दोन्ही जीवाचा इचार
देतो दु:खाले होकार
अन सुखाले नकार

बहिणाबाईची कविता ही खऱ्या आणि संपूर्ण अर्थाने ग्रामीण कविता आहे. एवढेच नव्हे तर ती सर्व अर्थाने पहिली आणि एकमेव ग्रामीण कविता आहे.

बहिणाबाईची कविता ही शहराच्या सावलीपासून दूर आहे. एखाद्या स्वयंभू ग्रामदेवतेसारखी ती ग्रामीण आहे आणि तिच्यापुढे असणारा श्रोताही ग्रामीणच आहे. ग्रामीणत्व हे तिचे वैशिष्टयच नाही तर तो तिचा गाभा आहे. या कवितेचे ते सत्व आहे. तिचे वेगळेपण तिचे एकमेवाद्वितीयत्व या ग्रामीणत्वात आहे तिचे अस्तित्वच मुळी या ग्रामीणत्वाशी निगडीत आहे.

बहिणाबाई खेडयात वाढल्या, जगल्या शेतात कष्टल्या. खेडयातल्या माणसांचे सारे जीवनचक्र शेताच्या जीवनचक्राशी बांधलेले. बहिणाबाईनी कवितेतून हे जीवनचक्र साक्षात उभे केले आहे. बहिणाबाई चौधरी यांची कविता प्रकाशित झाल्यापासून आतापर्यंत तिने अनेकांना वेड लावले आहे. मराठी कवितेत बरीच परिवर्तने झाली. वेगवेगळे प्रवाह आलेत काही नवीन सुरुही झालेत पण आजही बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेची मोहिनी ओसरली नाही.

ज्या ग्रामीण जीवनातून ही कविता फुलली ते ग्रामजीवन आज बदलले आहे तरीही ही कविता आपल्या स्थानावर अढळ आहे. अजूनही रसिक मनाला नवनवे प्रत्यय देण्याचे तिच्यात सामर्थ्य आहे. एक प्रकारे मराठीतील हे अक्षर वाड्मय आहे म्हणूनच मराठी साहित्य जोपर्यंत राहील तोपर्यंत बहिणाबाईची कविता रसिक मनाला मोहिनी घालीत राहील यात शंका नाही.

संदर्भ

१) चौधरी बहिणाबाई -बहिणाबाईची गाणी -परचुरे प्रकाशन १९५२
२) पिते ऋता -बहिणाबाईची गाणी : एक अभ्यास- महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई १९८३
३) भिरुड प्रमिला- बहिणाईची गाणी एक अभ्यास -व्यंकटेश प्रकाशन जळगाव २००३
४) जगनाडे रेखा- निसर्गकन्या बहिणाबाईचे काव्यशिल्प- विजय प्रकाशन नागपूर २०१२.
५) बापट वसंत -आजची मराठी कविता स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे १९८४
६) गणोरकर प्रभा- वाड्मयीन संज्ञा संकल्पना कोश, जी.आर. भटकळ फाउंडेशन मुंबई २०११

□□□□□

शाश्वत विकासाच्या संदर्भात सर्वांगिण विकासाची संकल्पना

प्रफुल ढोके
सहायक प्राध्यापक,
मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड, नागपूर, महाराष्ट्र

१९७० पासून चिरंतन विकास हा शब्द रूढ झाला. प्र्यावरणाला कोणत्याही प्रकारचा धोका निर्माण न करता साध्य करता येण्यासारखा विकास म्हणजे चिरंतन विकास होय.

जागतिक पर्यावरण समिती १९८७ नुसार चिरंतन विकास म्हणजे असा विकास की, कोणत्याही प्रकारची तडजोड न करता पुढची पिढी स्वत:च्या गरजा भागवण्यास सक्षम होईल, त्यास चिरंतन विकास म्हणतात.

पुरातन काळापासून पर्यावरण हे मानवी विकासातील सर्व बाबींवर नियंत्रण ठेवणारे आहे. त्यामध्ये आर्थिक विकासदेखील आहे. त्यांनी पर्यावरणातील घटकांना देवतांच्या जागी मानले आहे. त्या घटकाची पूजादेखील केली जाते. त्यामध्ये हवा, पाणी, जमीन, प्राणी व वने इत्यादींचा समावेश आहे. पूर्वीच्या काळी पर्यावरण अतिशय चांगले होते.

अलीकडच्या काळात लोकसंख्यावाढीमुळे औद्योगिकीकरण व नागरीकरण वाढले. त्याचबरोबरच पर्यावरण अवमूल्यांना सुरूवात झाली. शहरीकरणामुळे देखील अनेक सामाजिक प्रश्न निर्माण झाले व सामाजिक मूल्यांचा देखील ऱ्हास झाला. त्याचे दृष्य परिणाम आज आपल्यासमोर आहेत व त्यामुळे चिरंतन विकासामध्ये बाधा निर्माण होत आहे.

शाश्वत विकासाच्या संदर्भात सर्वांगिण विकासाची संकल्पना :

बहुपक्षीय किंवा बहुविध Multiple Sustainability's संपोषिता याचा विचार करतो तेव्हा जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात संतुलीत विकास हवा आहे, असा सूर त्यातून निघतो. सर्वच प्राणीमात्राचा व पर्यावरणाचा विचार यात अंतर्भूत आहे. 'जगा आणि जगू द्या' अशी कळकळीची मागणी त्यात दडलेली आहे. व्यष्टी, समष्टी आणि सृष्टी या तिन्ही स्तरावर सामंजस्यपूर्ण संतुलन टिकवून विकासाची वाटचाल करण्याचे ते एक आवाहन आहे. विविध क्षेत्रातील संपोषितता किंवा शाश्वतता पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

वातावरण :

विकासाच्या प्रचलित प्रतिमाणात उपभोग्य वस्तूंच्या संख्येत सतत वाढ अपेक्षित आहे. निसर्गातल्या कोणत्याही प्रक्रियेप्रमाणे हवेत, तिच्या घटकात, चक्रीयता आहे. प्राणवायू, कार्बनवायू, नत्रवायू अशा वायूंची चक्र आहेत. त्याशिवाय ओझोन, गंधक वायू असे अन्य वायूही वातावरणात आहेत. अंदाधूंद यास व स्वार्थ यामुळे आम्ही निसर्गाच्या विरोधी जात आहोत. मूलभूत गरजा भागवण्यासाठी आवश्यक तेवढाच इंधनाचा वापरही सम्यक प्रतिमानातील संकल्पना आहे. मर्यादित वापर केल्याने उर्जेची बचतही होईल व पर्यावरणाला धोका पोहचणार नाही.

जलावरण :–

हवे खालोखाल महत्व पाण्याचं. परंतु विकासाच्या सध्याच्या प्रतिमानात मात्र हे चित्र पार पालटून टाकलं आहे. निसर्गाकडून शुद्ध पाण्याची अपेक्षा करायची आणि सर्व जलस्त्रोत मात्र अशुद्ध द्रव्यानी, घातक, दाहक रसायनांनी प्रदूषित करून टाकायचे. हा 'मी आणि इतर सर्व' हया पूर्णत: भिन्न गोष्टी मानणाऱ्या देकार्तीय विचारांचा परिपाक आहे. एकाच्या आर्थिक लाभासाठी दुसऱ्यानं बळी जाऊन किंमत मोजायची हे धोरण बरोबर नाही. धरण बांधून वीज निर्माण केली तर तिचा लाभ शहरातल्या कारखानदारांना, पण बळी जाणार पाणलोटातले विस्थापीत. ऊसासारख्या पिकासाठी पाणी उपसणार मोठे बागायतदार पण त्यामुळे भूजलाची पातळी खाली जाऊन पिण्याच्या पाण्यालाही त्रासणार, इतर जनसामान्य पिण्यासाठी किंवा शेतीसाठी बारामाही पाणी मिळण्याचा जेव्हा आपण विचार करतो तेव्हा पाण्याबरोबर माती आणि वनं हयांचाही विचार केल्यास एक परिपूर्ण रचना, व्यवस्था सामोरी येते. पाणलोट क्षेत्र. पावसाचं वेगानं पडणारं पाणी अडवणं, जमिनीत मुरवणं, धूप रोखनं अशी अनेक कामं डोंगरावरची वनं एकाच वेळी करतात. पडेल तिथेच पाणी मुरवण्यामुळे पुढे विकासात माती, पाणी आणि वनं हयांचा एकात्म विचार आहे.

मृदावरण :–

जीवनाचा तिसरा मूलाधार म्हणजे जमीन. वनस्पतीच्या वाढीसाठी ही जमीन जिवंत असणं महत्वाच असतं. एका मूठभर मातीत कोटयावधी सजीव असतात आणि त्यांच्या सांघिक प्रयत्नांतूनच जमीन जिवंत राहते. सम्यक प्रतिमानात प्रयत्न असा आहे की, शाश्वत शेतीतून उत्पादनाची वाढ व्हावी, उत्पादनाच न्याय्य, गरजेनुसार वितरण व्हावं, जमिनीचा जिवंतपणा कायम ठेवून आपण उत्पादन घेतलं आणि त्याच न्याय्य वाटप केलं तर जमीन आणि माणूस दोन्हींची धारणा होते. सद्या मात्र दोन्हीचे भवितव्य संकटात आहे. जमीन मोठया प्रमाणात नाहीशी वा मृत होत आहे आणि माणसं अजीर्णान किंवा उपासमारीनं खंगत आहेत.

जैव वैविध्य :–

सध्याच्या आपल्या विकासाचे मूळ बळी जर कोण ठरत असतील तर ते म्हणजे हया निसर्गातले कोटयावधी प्रकारचे जीव. हया सजीवांच्या ज्या विविध जीवजाती आहेत त्यांची देखील निसर्गात एक भूमिका असते. प्रत्येक जीवनजातीला हया निसर्गात काही विशिष्ट काम आहे आणि काम आहे म्हणून विशिष्ट स्थान आहे. पर्यावरण म्हणजे जणू असंख्य कोनाडे असलेलं एक घर आहे. त्यातल्या एकेका कोनाडयात एकेक जीवजाती आहेत. जितके जास्त कोनोडे भरलेले असतील तितकं पर्यावरण समृद्ध संतुलित असतं. कारण त्यामुळे त्यातली सगळी कामं नीट चालू राहतात. विकासाच्या सध्याच्या चुकीच्या प्रक्रियेत आपण एकामागून एक कोनाडे रिकामे करीत चाललो आहोत. त्यामुळे जीवांची ही विविधता कमी कमी होत आहे. आणि त्या प्रमाणात पर्यावरण बिघडत चालले आहे. आपल्या बेलगाम विकासासाठी आपण वनांची बेसुमार कटाई करीत आहोत. चैनीसाठी प्राणी–पक्षी मारीत आहोत. व्यापारी पिकांमुळे वनस्पतीची वैविध्यता घटत आहे. वैविध्य कमी झाल्यामुळे काही संधीसाधू जाती भरमसाठ प्रमाणात वाढतात. त्यांची ही वाढही संतुलन बिघडवते. शाश्वता अबाधित ठेवायची असेल तर जैव वैविध्य आपण टिकवलं पाहिजे.

प्रदूषण बंद करणे :

सध्याच्या प्रतिमानात विकास आणि प्रदूषण हे समानार्थी शब्द आहेत. जेवढा विकास अधिक, तेवढं प्रदूषण अधिक असं सोप समीकरण मांडता येतं. सध्याच्या प्रतिमानात आम्ही सर्व प्रकारांनी (जल, ध्वनी, वायू प्रदूषण तसेच सामाजिक–सांस्कृतिक प्रदूषण) प्रदूषण करीत आहोत. या प्रदूषणाची अनेक कारणे आहेत. नैसर्गिक संसाधनांचा आणि इंधनांचा अतिरेकी वापर, उद्योगाचं आणि शहराचं केंद्रीकरण ही त्यापैकी काही

कारणं. पहिल्यांदा आवश्यकता आहे ती सध्याच्या विकासाच्या संकल्पनाचं प्रदूषण दूर करण्याची. त्यांच्या जागी सम्यक जीवन पद्धतीचे विचार झाले की, बाहय पर्यावरणातल्या समस्याही लगेच सुटतील.

सध्या विकासाच्या सम प्रमाणात कचरा वाढतांना दिसतो. शहरात गोळा होणारा कचरा, औद्योगिक कचरा, औष्णिक वीज निर्मिती केंद्रातला राखेसारखा कचरा किंवा अणुवीज केंद्रातला किरणोत्सर्गी कचरा असे त्याचे विविध प्रकार आहेत. विकासाची ही अवांछित संतती आहे. पण नाईलाजाने ती सांभाळावी लागते. वास्तविक आपले आयुष्य निसर्गाशी जवळीक साधून राहिल तर कचरा असा नसतोच. न सुटणाऱ्या असंख्य समस्या निर्माण होत असूनही त्याच दिशेने बेलगामपणे पुढे जाण्याचं आपण ठरवलं आहे. अगदी कडेलोट झाला तरी प्रचलित प्रतिमानात माणूस संपेल. समस्या संपायला हव्या असतील तर सम्यक प्रतिमानाचाच अंगीकार करावा लागेल.

शोषणाचा विरोध :

सध्याच्या प्रतिमानाला शोषण मूलक रचना, नफाखोरी प्रवृत्ती ही मूलभूत गरज व भागण्याला बऱ्याच अंशी कारणीभूत आहे. यापूर्वी ही प्रवृत्ती होतीच. सम्यक प्रतिमानात या सर्वच प्रकारच्या शोषणाला विरोध आहे. मग ते वर्ण व्यवस्थेमुळे असो की औद्योगिक व्यवस्थेमुळे होणार शोषन असो. शोषणाइतकच दुसरं महत्वाचं कारण म्हणजे विषमता. सम्यक प्रतिमानात प्रत्येकाच्या किमान गरजा भागवण्याला प्राधान्य असेल. हया गरजा भागवण्याच्या दृष्टीनं उत्पादनाचं नियंत्रण, त्या उत्पादनासाठी मानवी श्रमाचा वापर ज्यातून रोजगाराच्या संधी वाढतील आणि सर्वांच्या गरजा भागल्यानंतरच निर्यात अशी रचना सम्यक प्रतिमानात अभिप्रेत आहे. हयासाठींच नियोजन केंद्रीभूत नव्हे, तर अत्यंत विकेंद्रीत पातळीवर, गाव पातळीवरच चांगला होऊ शकत. त्यामुळे अशी रचना म्हणजे गांधीजींची ग्राम-स्वराज्याची संकल्पनाच. खरं तर ही व्यवस्था कोणत्याही काळासाठी एक सम्यक व्यवस्था आहे.

निवास व्यवस्था :

निवारा ही तिसरी मूलभूत गरज आहे. ती चांगल्या तऱ्हेन भागणं सध्याच्या प्रतिमानात अशक्य बनलं आहे. गरीब देशातल्या अर्धपोटी, अर्धनग्न, बेकार लोकांना फूटपाथवर किंवा झोपडयात राहणं भाग पडतं. औद्योगीकरण, शहरीकरण हयांचे हे तोटे आहेत. त्यामानाने खेडयांमधील परिस्थिती बरीच चांगली म्हणावी लागेल. म्हणूनच लोकसंख्येच विकेंद्रीकरण झालं. गावातच पुरेसे रोजगार उपलब्ध झाले, शती परवडू लागली तर लोक खेडी सोडून शहरांतल्या झोपडपट्टयात जाणार नाही.

शेती क्षेत्र :

सध्याची शेती औद्योगिक शेती आहे. हयातून उत्पन्न वाढते हे खरे आहे. परंतु ते शाश्वत नाही. अनेक रासायनिकांनी जमीनी नापीक होतात. रासायनिक खतांमुळे जमिनीत मुळात असणारे जीवजंतू संपतात. त्यामुळेही जमीनीची सुपीकता, कस कमी-कमी होत जातो. यांत्रीकीकरणामुळे शेतीतला रोजगार कमी होतो. सम्यक प्रतिमानातील शेती ही निसर्गाच्या मर्यादेच्या आत होणारी असेल. निसर्गाचं दोहन करणारी स्थानिक नियोजनातून ग्राम-स्वराज्य असणारी व आणणारी शेती हवी. सम्यक शेतीचा विचार करतांना तिचं एक महत्वाच अंग असणाऱ्या गुरांचा विचार अपरिहार्य ठरतो. प्रचलित प्रतिमानानं जुन्या काळाच्या हजारो वर्षाच्या कसोटीवर उतरलेल्या शहाणपणाच्या परंपरा मोडीत काढल्या. पण दुर्दैव असं की, प्रचलित प्रतिमानानं पुढे आणलेला कोणताही पर्याय असा शाश्वत नाही. ज्यावर यंत्र, वाहन चालतात ते पेट्रोलियम इंधन फुकट नाही. शाश्वत तर नाहीच नाही. पूर्वीच्या व्यवस्थेत पशू आणि माणूस हयांच्यात आपण एकाच कुटुंबाचे घटक आहोत. हा जो सौहाद्र, विशाल आणि एकात्म दृष्टीकोन होता तो

आता नाहीसा नफेखोर, व्यापारी संबंध उरला आहे. सम्यक प्रतिमानाला पूर्णत: अमान्य असणारी ही व्यवस्था आहे. जुन्या व्यवस्थेची मूलतत्व अबाधित ठेवून समुचित तंत्रज्ञानाच्या आधारे त्या यंत्रोपकरणात सुधारणा करणं आवश्यक आहे. 'सम्यक' म्हणजे प्रतिगामीपणा नव्हे तर डोळसपणे आणि विवेकानं पुढे जाणं. जुन्याचा किंवा नव्याचा अविवेकी त्याग किंवा स्वीकार हे दोन्ही टाळणं. शेती आणि तिची विविध अंग याबाबत तर हा सावधपणा, विवेक आवश्यक आहे.

वनक्षेत्र :-

पर्यावरणातलं वनाचं महत्व अपरंपार आहे. ती प्राणवायूची टाकी आहे. हवेचं तापमान हवेतील आर्द्रता नियंत्रण करणारी ती नैसर्गिक यंत्रणा आहे. विकासाच्या सध्याच्या पद्धतीमुळे अशा हया महत्वाच्या वनाखालच क्षेत्र प्रत्यही कमी होत आहे. वनाखालचं क्षेत्र धोकादायकरित्या कमी झालं आहे. हयाचे दुष्परिणाम विविध प्रकारे जाणवू लागले आहे. वृक्ष संपत्ती ही नवीकरणक्षम संपदा आहे. लोक आज फायद्याची झाडे लावतात. त्यामुळे एकेरी वनसंपदा निर्माण होते व त्यामुळे वृक्षांच्या वैविध्यामुळे जे नैसर्गिक लाभ मिळावयास पाहिजे ते मिळत नाही. अशी एकेरी वनं ही मुळातच निसर्गविरोधी आहेत. अशा वृक्षांच्या लागवडीमागे वनांच्या पुन:स्थापनेची शुद्ध, पर्यावरणीय बुद्धी नसून फायद्याची हाव आहे. ते दोहन नाही तर शोषणाचाच एक छुपा प्रकार आहे. सम्यक प्रतिमानात निसर्गाच्या मर्यादेच्या आतच जगायचं असल्यानं वन विनाशाची परिस्थितीच उद्‌भवत नाही.

पूर्वी वनं, पाणी अशा गोष्टी सामाजिक मालकीच्या होत्या आणि त्यांची जपणूक हे सामाजिक कर्तव्य मानलं जायचं. हया गोष्टी सरकारच्या मालकीच्या झाल्या आणि तेव्हापासून त्याचं अध:पतन सुरू झालं. वनांचाच एक भाग असणाऱ्या वनवासींना वनांचा उपयोग करायचा बंदी; पण सरकारनं नेमलेल्या कंत्राटदारांना मात्र बेदरकारपणे वनविनाशाचा परवाना अशी उफराटी रीत अस्तित्वात आली. सम्यक प्रतिमानाला हे अजब अर्थशास्त्र आणि उफराटी राज्यव्यवस्था अमान्य आहे.

सर्वांना रोजगार :

रोजगाराच्या संकल्पनेत अभिप्रेत आहे चरितार्थाचं काहीतरी साधन स्वत:च्या मालकीचं चरितार्थाचं साधन प्रत्येकापाशी असणं ही झाली आदर्श स्थिती. परंतु व्यवहारात मात्र असं कधीच दिसत नाही. त्यामुळे शोषणाला वाव मिळतो. उद्योगांनी मानवी कामगार ही कायमच एक 'ब्याद' मानली. त्यामुळे यांत्रिकीकरण करत राहून उत्पादनाच्या प्रक्रियेतून मानव हा घटकच बाजूला करण्याचा प्रयत्न होत आला आहे. त्यामुळे उद्योगधंदे ज्या प्रमाणात वाढले त्या प्रमाणात रोजगार वाढले नाहीत. विकासाच्या सध्याच्या प्रतिमानाचे रोजगारावर जे परिणाम झाले आहेत त्याचं ढोबळमानाने स्वरूप हे असं आहे. हया प्रतिमानातून रोजगाराची समस्या निर्माण होणं अपरिहार्य आहे. बेरोजगारी ही स्वत: एक समस्या आहेच पण ती अन्य अनेक सामाजिक समस्यांनाही जन्म देते सम्यक प्रतिमानात हया सगळयांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन अगदी वेगळा आहे. व्यक्तीच्या विकासासाठी भौतिक जीवनात तिला काही किमान गरजांची शाश्वती हवी. मानवतावादी दृष्टीकोनातून ही आवश्यक बाब आहे. शेती, छोटे उद्योग, हस्तकौशल्यांची काम हयातून स्थानिक पातळीवरच जास्तीत जास्त रोजगार निर्मिती होऊ शकते. यांत्रिकीकरणातून वस्तूची गुणवत्ता वाढते, पण माणसांची ढासळते. वस्तूंचं अपग्रेडेशन आणि माणसांचं 'डी ग्रेडेशन' कशी शूमखार्णित अवस्था येते. सम्यक प्रतिमानातला रोजगार अशा प्रकारे माणसाला संपवणारा नसेल. तंत्रज्ञान जेवढे जटील, तेवढे ते माणसाला गुलाम बनवतं. माणसाला आपल्या तालावर नाचवतं. हे सगळे गंभीर दोष असूनही तंत्रज्ञान हे मुळातच टाकाऊ आहे असं नाही. फक्त ते किती पुढ न्यायचं, आपण त्याच्या किती आहारी जायचं,

आपली किती फरकट होऊ द्यायची हे आपणच ठरवल पाहिजे.

सुधारत जाणाऱ्या तंत्रज्ञानाचा अपरिहार्य परिणाम औद्योगिकरणात होतो. औद्योगिक उत्पादन वाढून विकास होतो आणि दुसरीकडे शहरीकरण वाढतं, झोपडपट्ट्या वाढतात, गुन्हेगारी वाढते, नितीमत्ता ढासळू लागते. माणसापेक्षा पैशाला जास्त महत्व येते. विनाशक विकासाची विषारी फळं ठायी ठायी दिसू लागतात. औद्योगिकरणातून येणारी सर्व प्रकारची विषमता स्पष्टपणे दृष्टीस पडते. कोणालाच आपल्या भागात नको असलेले उद्योग मागास भागांवर विकासाच्या नावाखाली लादणं हा एक नवा प्रकार आता सुरू झाला आहे. आयुष्य नासवून टाकणाऱ्या अशा औद्योगिकरणाला सम्यक प्रतिमानात स्थान नाही.

सारांश :

स्थानिक परिस्थितीनुसार (Ecological) केलेला विकास हा चिरंतन विकास होय. स्थानिक पातळीवरील कोणत्याही घटकांचा त्यात नाश होत नाही. त्यांचे नियोजन हे तंत्रज्ञानावर आधारित असावे तरच चिरंतन विकास शक्य होतो.पुढील पिढीच्या विकासाला कोणताही धोका किंवा अडसर निर्माण होणार नाही, याचा सारासार विचार करून आजच्या प्रगतीसाठी योग्य मार्गाचा अवलंब करणे म्हणजेच चिरंतन किंवा चिरस्थायी विकास होय. पर्यावरणाचा ऱ्हास न करता गरीबी नष्ट करण्याच्या दृष्टीकोनातून दीर्घकालीन योजना तयार करणे व त्या प्रत्यक्षात राबवणे हे चिरंतन विकासासाठी आवश्यक आहे. संपूर्ण मानवी समाजाच्या भवितव्यासाठी व कल्याणाची काळजी करणे व त्यादृष्टीने योग्य तंत्रज्ञानाचा उपयोग करणे क्रमप्राप्त आहे.

संदर्भ:

१. तोष्णीवाल ,एस. आर. , भारतीय समाज: प्रश्न आणि समस्या, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपुर २००९

२. सिंह बी.एन.,सिंह जयमेजन, भारत मे सामाजिक आंदोलन, रावत पब्लीकेशन, नवी दिल्ली.

३. वैरागडे उज्वलामुळे विद्युलता सामुदायीक विकास, विस्तार शिक्षण व महिला सबळीकरण, विद्या बुक्स पप्ब्लीशर्स, औरंगाबाद.

४. Deshpande, Suchita,5 June 2018, विकास आणि पर्यावरण हे मुद्दे परस्परविरोधी नाहीत, https://www.nayidisha.com/mr/environment- and-development , April 6, 2021,11.22 a.m.

५. लोकमत संपादकीय, 22 sep 2014, विकास आणि पर्यावरण, https://www.lokmat.com/ editorial/development/ , April 6,2021, 11.a.m.

६. हिन्दी की दुनिया,२५ २०१८ पर्यावरण और विकास पर निबंध, https://hindikiduniya.com, April 3 2021, 10.40 a.m.

७. जियाउद्दीन सय्यद, 6 octomber 2015 , विकास आणि पर्यावरण यांचा समतोल गरजेचा, https://www.loksatta.com, April 9, 2021, 10.40 a.m.

८. मायबोली,२६ जून २०१८, शाश्वत विकास म्हणजे का्य, https:// www.mayboli.com/node/75247, April 8,2021.,5.41 p.m.

□□□□□

शिक्षणमहर्षी स्व. मनोहरभाई पटेल
जन्म 9 फेब्रुवारी 1906 मृत्यू 17 ऑगस्ट 1970

शिक्षणक्षेत्रातील दीपस्तंभ स्व. मनोहरभाई पटेल

आदरणीय स्व. मनोहरभाई पटेल यांनी पूर्व विदर्भात शिक्षणाची गंगा आणून खऱ्या अर्थाने शैक्षणिक क्रांती घडवून आणली. या परिसरातील जनतेला सुशिक्षित सुसंस्कृत बनविण्याचे महत्वपूर्ण कार्य स्व. मनोहरभाई पटेल यांनी आयुष्यभर केले.

गोंदिया शिक्षण संस्थेच्या वेलीवर उमलेले छोटेसे फूल म्हणजे श्री. नरेंद्र तिडके कला व वाणिज्य महाविद्यालय रामटेक हे होय. 1970 ला श्री. नरेंद्र तिडके महाविद्यालयाची स्थापना मा. स्व. मनोहरभाई पटेल यांनी करुन रामटेक परिसरातील विद्यार्थ्यांसाठी उच्च शिक्षणाची सोय उपलब्ध करुन दिली.

वर्ष 2019-20 हे शिक्षणमहर्षी स्व. मनोहरभाई पटेल यांचे 50 वे पुण्यस्मरणाचे वर्ष आहे. त्यांना आमच्या महाविद्यालयाच्यावतीने विनम्र श्रद्धांजली.

VISION

Transformation of human beings through education.

MISSION

Commitment to impart a liberal, modern, sound and quality education to all the sections of the society.

IMPORTANT NOTES :

- There shall be no Social Gathering of any sort in the college.
- Elections of University Student's Council only shall be held as per the provisions and directive of the Nagpur University.
- There shall be no Students Union in the College and hence no office bearers such as President, etc.
- Students seeking admission and there guardians are expected to read all the information, rules and regulations given in the Prospectus carefully and to abide by them.
- 75% attendance in regular classes is a must.

GOALS & OBJECTIVES

To provide access to learning opportunities to largest possible number of students from the region irrespective of caste, creed, religion, and economic status.
To ensure all round development of the students through various cultural and extra-curricular activities.
To imbibe moral values among students and provide quality education besides its regular university syllabus.
To inculcate a sense of civic responsibility, social commitment, and moral accountability among the students to make them not only employable students but also better citizens.
To provide exposure to learners Through latest trends in relevant branches of knowledge by organizing various academic programmes, workshop, study tours, field works, seminars etc.

दूरध्वनी क्रमांक
कार्यालय : ०७११४-२५५१४०
निवास : ०७१४४-२५५२०५
फॅक्स : ०७११४-२५५१४०

Web. : www.sntramteke.org
Email.: shrinarendratidke@rediffmail.com

श्री नरेन्द्र तिडके कला-वाणिज्य महाविद्यालय

रामटेक- 441106, जि. नागपूर (रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठाशी कायम संलग्नित)

NAAC Accredited 'C' Grade, Bangaluru

(स्थापना - 1970)

गोंदिया शिक्षण संस्था द्वारा संचालित

A Great Philanthropist
Late Manoharbhai Patel
Founder
Gondia Education Society

माहिती पत्रक २०१९-२०

Hon. Shri Praful Patel
Our Mentor
Member of Parliament

GONDIA EDUCATION SOCIETY, GONDIA

Mrs. Varsha Patel
President
Gondia Education Society

Hon. Shri Rajendra Jain
Secretary
Gondia Education Society

Dr. Sangeeta G. Takkamore
Principal
S.N.T. College Ramtek,